TIGHT BINDING BOOK

इंदु काळे व सरला भोळे

प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.

मॉडर्न बुक - डेपो

आनंदाश्रमासमोर, पुणें २.

आवृत्ति चौथी] १९५० [मूल्य २। रुपये

जशी लोकांना आवडते, त्याप्रमाणेंच संदिग्ध शब्दांच्या आड लपलेला "हो" कार लोकांना आवडतो हेंहि मी जाणतें; पण काव्यात्मक लिहिणें हा माझा हेतु नाहीं आणि माझ्याबद्दल एखादी कादंबरी किंवा लघु-कथाहि लिहिता यावी अशी माझी इच्छा नाहीं. म्हणून विवाहाला माझीच संमति आहे, इतकेंच नव्हे तर आईची व वडिलाचीहि संमति आहे, गोत्राची आडकाठी नाहीं, आणि पत्रिका वगैरे वडिलांना पाह्यच्याच नसल्यामुळें ग्रह, गण, नाड्या, मंगळ वगैरे कांहीं आड येत नाहींत हेंहि लगेच सांगून टाकतें. यामुळें अर्थात् आपल्या विवाहातला रम्य कथात्मक भाग नाहींसा होईल. पण आपण तरी आपल्या प्रेमाची रम्य कथा होण्या-पेक्षां आपलें वैवाहिक जीवन रम्य व्हावें, अशी इच्छा मनांत बाळगणें साहजिक आहे.

सामान्यतः पहिल्याच भेटींत किंवा पत्रांत न सांगण्यांत येणारें सारें हृद्गत एकदा ओकून टाकल्यावर आता आपणांला आणखी एकदोन मनातल्या खऱ्या गोष्टी सांगतें. (अजून अक्षता पडल्या नाहींत तरी त्या सांगण्याचा मला अधिकार प्राप्त झाला आहे असें वाटतें!) आपण खरो-खरच आडनांवाप्रमाणेंच "भोळे" आहात. व्यवहारज्ञान मुळींच नाहीं. आपली मनधरणी मीं करावी इतकी मी मनानें आपली अंकित झालें आहे ही गोष्ट, इतक्या दिवसाची ओळख असून आपल्या ध्यानात आली नाहीं आणि आपणच माझी मनधरणी करूं पाहतां, यावरून आपल्या भोळे-पणाची आणि व्यवहारशून्यतेची कमालच झाली म्हटलें पाहिजे. दुसरा एखादा असता तर,—पण दुसरा कोणी असता तर मी "होय" म्हट-लेंहि नसतें!

आपण मधून मधून मला भेटण्याची आणि बरोबर फिरावयास जाण्याची इच्छा दर्शवितां, पण (मला जुन्या चालीची म्हटलें तरी चालेल) मला आता हें कसेंसेंच वाटतें. वाङ्निश्चय झाल्यावर (किंवा आधींहि) बरोबर फिरावयास जाण्यामध्यें कांहीं वाईट आहे असें मला वाटत नाहीं. पण मी आपली लाजाळू म्हणा, कांहीं म्हणा, आहे ही अशी आहे. आपल्याकडे पाहून लोकांनीं कुजबुजावें, सभिप्राय नजरेनें पाहावें, वगैरे गोष्टी मला सहन होणार नाहींत. तरी असें कांहीं करूं नये. मुहूर्त लवकरच

आहेत; मग हवें तेवढें फिरायला जाता येईल. आपलें लग्न ठरलें आहे ही गोष्ट कोणास सांगूं नये व "काळे–भोळे" या शब्दावरून अनुप्रासादि अलंकार साधण्याची कॉलेजमधील उदयोन्मुख कवींना संधि देऊं नये. माझ्या आईकडून हें गुपित ठेवलें जाणार नाहीं अशी भीति वाटते. ती खरी ठरल्यास कॉलेजमध्यें काव्यलताना पुष्पांचा बहर येईल, विनोद-लहरींना भरती येईल, आणि कुजबुजणी ऐकून भिंतींचेहि कान किटतील: शिवाय एम्. ए. झाल्यावर नोकरी न मिळाल्यास माझ्या काळ्या-निळ्या रंगाच्या अखंड मांडवलावर रंगाचा एखादा कारखाना काढावा असा आपणांस सल्ला देण्यांत येईल; आणि (गडकऱ्यापासून उसनी घेतलेली) ही कारखान्याची अजब कल्पना पसंत न पडल्यास आणि लेखनव्यवसा-यच करावयाचा तुमचा हेतु असल्यास तुम्हास शाईचा खर्च मुळींच पडणार नाहीं अशीहि ग्वाही आपणांस देण्यांत येईल ! कांहीं मुलें आपला वाङ्‌-निश्चय "तोंडा-तोंडीं" च झाला आहे का लेखी कांहीं आहे असा प्रश्न विचारून तोंडसुख घेतील, तर त्यातला एखादा मुलगा लगेच "अरे, याचा वाङ्‌निश्चय म्हणजे नेहमींच "इन ब्लॅक ॲण्ड व्हाइट" असायचा असें म्हणेल ! आमच्या रंगावरची ही कोटि जणु समजली नाहीं असें सोंग करून तिसरा म्हणेल कीं, "याचा अर्थ काय बुवा ?" चवथा म्हणेल, "काळ्या चित्रावरची पांढरी रेघ असा अर्थ." पाचवा म्हणेल, "पांढऱ्या दगडावरची काळी रेघ म्हटलें तर तें अधिक शोभेल !" आमच्या मुलीं-मुलींत इतक्या मोकळेपणानें पण निष्कपट रीतीनें चेष्टा होणार नाहीं. त्याच्या चेष्टेत बाह्यतः सभ्यता असेल; पण तींत असूयादि विकाराचें विषहि असेल. असली ही चेष्टा-कुचेष्टा आपण खिलाडू वृत्तीनें सहन करूं शकाल, किंबहुना आपणहि त्यात भर घालून "इसहसाट" अधिक पिकवाल. पण आपली खिलाडू वृत्ति मला कितीहि प्रिय असली तरी ती मला कांहीं साधणार नाहीं आणि आपली ही चेष्टा माझ्यादेखत झाली तर गडकऱ्याच्या इंदुबिंदूप्रमाणें "मी लाजेन" आणि आमावास्येच्या अंधाऱ्या आभाळात काळेकुट्ट मेघ जसे यावेत किंवा काळा रंग दिलेल्या टेबलावर शाई जशी सांडावी तशी माझी अवस्था होईल.

पलीकडच्या वर्षी आपण आमच्या घरीं मागणीसाठी ...नें येऊं

लागलांत तेव्हां आपली खादीभक्ति वगैरे पाहून आपण कोणी चमत्कारिक देशभक्त आहात असें मला वाटत होतें. आपण गेल्या वर्षी फेलो म्हणून शिकवायला येत होतां तेव्हा पहिले काहीं दिवस मी आपल्या उग्र देशाभिमानाला फार भीत होत्यें; पुढें भीतीमध्यें आदराची भर पडली, आणि दुसऱ्या सहामाहींत प्रेमानें हृदयात ठाणें दिलें. पण बोलण्याची चोरी. पुरुषाप्रमाणें बायकांना पुढें कोठल्या तरी युगात मन मोकळें करून बोलता—चालता येईल काय ! पुढचें कोणास ठाऊक !

आपल्या पत्रातील दुसऱ्या काहीं गोष्टींबद्दल लिहावयाचें आहे. पण पुढें केव्हा तरी लिहीन. आपल्याप्रमाणें मला काव्यात्मक भाषा लिहितां येत नाहीं. माझ्या पत्रात नंदनवन, उद्यान वगैरे काहीं नाहीं. (गुलाबाचें फूल एकदा आलें आहे, पण त्यात गुलाबी कोडें नाहीं, काहीं नाहीं!) कमलिनी ज्या सूर्याची मार्गप्रतीक्षा करीत असते तोच सूर्य कर पसरून प्रेमयाचना करूं लागला तर तिचें मुखकमल कसें होईल याचें चित्र मनश्चक्षूंपुढें आणावें म्हणजे माझा सगळा भावार्थ ध्यानात येईल. "होय" म्हणून निर्लज्जासारखे सांगितल्यानंतर आता ध्वनिकाव्यात्मक हें लाजणें-मुरडणें कशाला, असें विचारल्यास मलाहि मनात आणल्यास काव्यात्मक लिहिण्याचा प्रयत्न करता येतो (व तो फसतो !) हें आपल्या नजरेस आणून द्यावयाचे होतें, हें त्याचें उत्तर आहे.

आपले मित्र नारायणराव पाठक आज सहजगत्या मंडईंत भेटले होते. त्यांनीं मंदस्मित केलें. त्यात काहीं तरी अभिप्राय असावा असें दिसलें. "मला तुमची प्रेमकथा सगळी ठाऊक आहे; पण सध्या कशाला बोलूं ! योग्य वेळीं अभिनंदन व चेष्टा करीनच" अशा प्रकारचा अभिप्राय त्याच्या मंदस्मितात गर्भित होता. त्याना आपलें मनोगत कळलेले दिसतें. पुरुषाना देखील गुपित ठेवता येत नाहीं हीच गोष्ट खरी ! कळावें, लोभ दिवसेंदिवस वृद्धिंगत व्हावा, हे विनंती. आपली

(येथें आतां काय लिहूं ! काहीं तरी लिहितें झालं. आपली स्नेहलोलुप--नको, हा बडा शब्द नको-- 'आपली' होऊं पाहणारी

सरला काळे

---

[२] अचरटपणा का लाडिकपणा का सरळपणा ?

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. १३--३--१९१९.

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

भेट घेऊं नये म्हणून मीं विनंति केली ती मान्य करून पत्रद्वारेंच भेट घेतली हें बरें झालें. पण आपल्या पत्रात "मी एम्. ए. झाल्यावर देशाच्या कार्याला वाहून घेणार आहे, पुढें आपत्ति येतील याची पूर्ण जाणीव मनात बाळगून 'होय' म्हटलें आहेस ना ? " वगैरे कशाला लिहिलें ? माझ्याबद्दल एवढी खात्री नव्हती, तर मग पहिलें पत्र तरी कशाला लिहिलें ?

हें वाक्य रागानें लिहिलें आहे असें वाटेल आणि रागाने लिहिले हें खरेंहि आहे. पण राग क्षणिक होता. मला आपला उदार हेतु समजतो. तरी पण रागाचा आविर्भाव आपणाशीं आणूं नाहीं, तर मग कोणाशीं आणावा ! पुनः एकदा रागाचा आविर्भाव आणून मनाला क्षणभर बोंचेल असें लिहित्यें.

"कोळशाच्या खाणींतलें माणिक" असें कॉलेजातले सगळे मुलगे मला म्हणतात. अशा "मेघश्याम' मुलीला डोळे उघडे ठवून आपण वरिलें तें माझ्या वडिलाकडून चागला हुंडा मिळेल या आशेनें असें लोक म्हणतात तें खरें आहे का ? तें जसें अर्थात् खरें नाहीं, तसेंच मी आपणाला मोठी नोकरी लागेल व बड्या अधिकाऱ्याची मी बडी अधिकारीण होईन या आशेनें वरिलें ही आपली शंका खोटी आहे.

मीं आपणाला मनाने वरिलें तें आपल्या थोर विचारांना, उज्ज्वल देशभक्तीला, पवित्र आचरणाला व उच्च प्रकारच्या खिलाडु वृत्तीला भाळून आणि त्यावर भ्रमरीप्रमाणें लुब्ध होऊन. अर्थात् आपल्या उच्च आकाक्षांच्या आणि देशभक्तीच्या आड मी कशी येईन ? ज्या गुणांनीं देवाला देवत्व आले, ते गुण त्या देवाला मी मोडण्यास सागेन आणि दगडाच्या मूर्तीचीच पूजा करीन असें वाटलें तरी कसें ? बाकी पुरुषांना केव्हां काय वाटेल हें कोणीं सांगावें ! राम एवढा चांगला, पण त्यानें सीतेला

टाकिली; ऑथेल्लो एवढा थोर मनाचा, पण डेस्डेमोनाबद्दल त्यानें शंका-कुशंका घेतल्या. आपणहि थोरच आहांत, आणि आपली पत्नी होऊं पाहणारी माझ्यासारखी काळी-बेंद्री, तेव्हा लग्नाच्या आधींपासूनच शंका-कुशंका येऊं लागल्या आहेत हेंहि ठीकच आहे !

बाकी थट्टेचा हा राग सोडून देऊन मघाचाच प्रश्न पुनः विचारावासा वाटतो. पण तो विचारूं का नको असं झालं आहे. माझ्या वडिलांच्या श्रीमंतीशिवाय व माझ्या " काळे " पणाशिवाय माझ्यामध्यें कोणता गुण दिसला, कीं त्यामुळें गद्यकाव्यात्मक पत्र लिहिण्याची स्फूर्ति मिळावी ? " माझें सुशीलत्व " हें जर उत्तर असेल तर सुशील मुलगी पतीच्या सत्कार्यांच्या आड येत नाहीं हें मीं सांगितलेंच पाहिजे असें नाहीं. सुशीलत्व नसेल तर मग माझ्यामध्यें काय दिसून मी पसंत पडलें हा मला प्रश्न पडला आहे ! प्रश्न नाजुक आहे, तेव्हा उत्तर देऊं नये किंवा द्यावयाचें असल्यास मागील पत्रातल्याप्रमाणें फुलें, गुच्छ, उद्यान, नंदनवन, मलयवायु वगैरेंचा अनेकरंगी व सुवासिक शब्दांचा (लग्ना-मुंजीच्या निमंत्रण-पत्रिकेवरील केशराच्या शिडकावाप्रमाणें) शिडकाव करावा म्हणजे मी फसून जाईन.

असले प्रश्न मीं वास्तविक विचारूं नयेत, पण मन मोकळें करून बसतां-बोलता येत नाहीं, थट्टामस्करी करता येत नाहीं, रुसता-रागावता येत नाहीं, म्हणून पत्रद्वारेंच कांहींतरी लिहीत-बडबडत आहें, झालं.

' आपली ' होऊं पाहणारी,

सरला काळे

ता. क.

यापुढें केवळ पत्रद्वारेंच भेटण्याची जरूर नाहीं. आईनें लग्न जुळल्याचें एका बाईजवळ चुकून (!) सांगितलें ! आता नारायणराव पाठक, इत्यादि आपल्या मित्रांचे आणि इतर लोकांचे अर्थगर्भ दृष्टिक्षेप सहन केलेच पाहिजेत. आणि कोणी कुतूहलानें, कोणी सहानुभूतीनें आणि कोणी उपहासानें लग्नाविषयीं प्रश्न विचारले तर त्यांचीं उत्तरें कशींतरी देऊन टाकलींच पाहिजेत. आपलें ठीक आहे, पण मला हें "भयंकर दिव्य" वाटतें.

स. का.

[३] मोह-पाश

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. २४-९-२०.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यांस विनायक भोळे याचे सा. न. वि. वि.

आपण दिवाळीच्या सुटींत अहमदाबादेस येऊन गांधींचा सत्याग्रहाश्रम पाहून व कांहीं दिवस राहून जावें म्हणतां. पण गांधींबद्दल मला कितीहि आदर असला आणि सत्याग्रहाश्रमाची अंतःस्थिति व अंतर्व्यवस्था स्वतः डोळ्यांनीं पाहण्याची कितीहि इच्छा असली तरी सध्यां मी येऊं शकत नाहीं, कारण मला सध्यां टेनिस आणि माझी सरला यांपेक्षां कांहींहि अधिक नको आहे, अशी माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे. माझ्या-सारखा मनुष्य पत्नीच्या पाशांत इतका गुरफटला जाईल अशी तुम्हांला स्वप्नांत देखील कल्पना आली नसेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, उमरखय्यामप्रमाणें मी एखाद्या नदीकांठची फुलबाग-फळबाग आणि माझी " सरला " एवढ्या सामग्रीवर सबंध आयुष्य कंठण्यास तयार आहें. उमरला कवितांचें एखादें पुस्तक आणि मद्य यांची जरूरी वाटत होती, मला त्यांचीहि अपेक्षा नाहीं. पुस्तक घ्यावयाचेंच झाल्यास काव्याचें न घेतां भगवद्गीता घेईन किंवा एच्. जी. वेल्स याचा जगाचा इतिहास घेईन आणि दारूच्याऐवजीं चहा घेईन. तुझ्यासारख्या मित्राना टेनिस खेळण्याकरितां आणि चहा पितांना गप्पागोष्टी मारण्याकरिता मधून मधून आमच्या एकछत्री उद्यानराज्यात येण्याबद्दल परवाने मिळतील, पण फार दिवस रहावयाचें झाल्यास सपत्नीक आलें पाहिजे अशी अट घालण्यांत येईल !

खरोखर माझ्यासारखा मनुष्य एखाद्या युवतीच्या नादीं लागून इतका पागल कसा बनतो हें आश्चर्य आहे. पण हल्लीं सरलेशीं बोलणें हाच माझा वाङ्मय-विहार, तिच्याशीं चर्चा करणें हीच माझी तत्त्व-मीमांसा, तिचे शब्द ऐकणें हेंच माझें गायनश्रवण आणि तिला खूष करण्याकरितां पाहिजे तें करणें हाच माझा स्वार्थत्याग ! थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे तिच्या

संगतींत सदैव राहणें हाच माझा स्वधर्म झाला असून या स्वधर्माकरितां दैहिक, मानसिक आणि आत्मिक मरण पत्करण्यास मी तयार आहें. म्हटलेंच आहे, "स्वधर्मे मरणं श्रेयः परधर्मो भयावहः" आई-बाप, बहीण-भाऊ मला कांहीं नाहींत, हें एकापरी बरेंच झालें. कारण घरजांवई म्हणून सरलेकडे राहणें त्यामुळें साहजिक झालें आहे. घरजांवई म्हणून चैनींत राहावयाचें, कॉलेजांत लेक्चररशिप करावयाची, संध्याकाळीं टेनिस खेळावयाचें, रात्रीं थोडेंबहुत वाचन करावयाचें, हा माझा सध्यांचा उद्योग आहे. लेक्चररशिप वर्षापुरतीच आहे. ती एप्रिल-मध्यें संपल्यावर कदाचित् विलायतेस जावें म्हणतों. (श्वशुरांनीं हुंडा दिला नाहीं. तेव्हां ते अवश्य तेवढे पैसे देणार आहेत असें सरलेकडून कळतें. प्रत्यक्ष बोलणें कांहींच झालेलें नाहीं.) सरलेलाहि ऑक्सफर्डची बी. ए. डिग्री मिळवण्याची उमेद दिसते. पाहू या काय होतें तें.

येथें असतांना एक दिवस मला उठण्यास उशीर झाला तेव्हां तुम्ही, सरलेच्या संगतींत रात्र सरल्यासारखी वाटतच नसेल, असें म्हणून तिच्या काळेपणाची कुचेष्टा केली. आणि तिनें माझ्याकडे साभिप्राय पाहून "असं कसं होईल, सूर्याच्या पुढें अमावास्या झाली तरी तिचं काय चालणार?" असं कांहीं तरी म्हणून बाह्यतः खिलाडूपणानें उत्तर दिलें हें तुम्हांला आठवत असेल. आपण त्या वेळेस सगळे जण हंसलों. पण तिला आपल्या काळेपणाची चेष्टा केलेली आवडत नाहीं, हें तुम्हांस एक गुह्य सांगून ठेवतों. पुरुषांना जशी आपल्या शीलाची किंवा पौरुषाची फार चेष्टा केलेली आवडायची नाहीं, त्याचप्रमाणें बायकांना आपल्या कुरूपतेची चेष्टा आवडत नाहीं, हें तत्त्व मला अलीकडे कळू लागलें आहे. विशेषतः तुम्ही हें ध्यानात धरा. कारण तुम्हांला विनोद करून हंशा पिकविण्याचा फार मोह होत असतो आणि आपण कोणाशीं काय बोलतों इकडे तुमचें लक्ष नसतें.

आपला मित्र,

विनायक लक्ष्मण भोळे

ता. क.—

मनुष्य एका हत्तीला माणसाळवून त्याचा उपयोग इतर हत्तींना पकडण्याचे कामीं करतो, त्याप्रमाणेंच निसर्गानें मला संसारपाशांत अड-

करून तुम्हांसारख्यांना त्याच पाशात अडकविण्याचें कामीं माझा उपयोग करण्याचें योजिलें आहे. थोडक्यांत आणि स्पष्टपणें सांगावयाचें म्हणजे तुम्ही मनांत आणलेल्या मलीशीं लवकर लग्न करून घ्यावें म्हणजे माझ्या-सारखे सुखी व्हाल ! तुमची प्रकृति का बिघडलेली असते हें मला ठाऊक आहे. तेव्हा खोटा आविर्भाव आणूं नये.

वि. ल. भोळे

---

[४] मनोरथ

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती.
ता. १-६-२१.

प्रियपत्नी सरला हीस आशीर्वाद विशेष.

तुझ्या वडिलानीं " ६ हजार रुपये मी देतों, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाची स्कॉलरशिप किंवा टाटा स्कॉलर्शिप मिळविण्याचा प्रयत्न करा," असें आग्रह करून सांगितलें म्हणून मीं अर्ज केला आहे. पण विलायतेला जाण्याची इच्छा नाहीं. एक तर तुझा तेथें विसर पडेल आणि काहीं तरी होऊन जाईल ! दुसरें आणि खरें कारण असें कीं, माझी देशाभिमानाची वृत्ति गांधींच्या सत्याग्रहाश्रमांत आल्यापासून पुनः जोरावली आहे. मला वाटू लागलें आहे कीं, शहरात श्रीमतीच्या ऐटींत राहून नोकराचाकरांवर अधिकार गाजविण्यापेक्षा खेड्यांत गरिबीनें राहून लोकांची सेवा केलेली अधिक चांगली.

विलायतेंत मीं तुलाहि बरोबर घेऊन जावें, तूं तेथें ऑक्सफर्डमध्यें अभ्यास करावास. पैशाची काळजी नको. असें तुझ्या "भाऊ" चे पत्र आलें आहे. तुला ऑक्सफर्डचें शिक्षण मिळावें हा तुझ्या वडिलाचा खरा हेतु आहे, का माझ्यासारख्या भटक्या तट्टाला पायबंद म्हणून तुला पाठविण्यांत येत आहे का दोनहि हेतु खरे आहेत हें त्यांचें त्याना (व तुलाहि !) ठाऊक. पण स्कॉलर्शिप्स मिळाल्या तरी मी विलायतेस जाईन किंवा नाहीं याची वानवाच आहे. तेव्हां शिक्षणाचे वगैरे मनांतले मांडे मनातच खावे लागणार आणि विलायतेस जातांना कोणतें सामान घ्यावयाचें

कोणत्या साड्या, लुगडीं, पातळें घ्यावयाचीं, हे सगळे तुझे आणि तुझ्या श्रीमंत आईचे महत्वाचे प्रश्न दरिद्र्यांच्या मनोरथांप्रमाणेंच उत्पन्न होऊन विलय पावणार !

तुझा भाऊ आणि कुमारी इंदु गुप्ते यांचेबद्दल लोकापवादाचें थोडेंसें वादळ उत्पन्न झाल्याचें नारायणराव पाठकांचें पत्रावरून कळतें. भाऊला म्हणावें, लोकापवादाला भिऊं नये. लोक पाहिजे तें बोलतील. इंदु गुप्तेकडे त्याचें मन ओढ घेत होतें हें मला ठाऊक आहे. तोच माझ्याशीं तिच्याबद्दल गोष्टी बोलत असे. (आणि मीहि त्याच्याशीं त्या वेळीं "सरल" म्हणून ओळखली जाणारी एक मुलगी होती तिच्याबद्दल त्याच्याबरोबर बोलत होतों ! ती मुलगी पूर्वी "कृष्णकारस्थानी" होती, आता "भोळी" झाली आहे !) इंदु गुप्ते सुशील आहे पण सुंदर नाहीं असें मी त्याला म्हणत असें. ऐकतों तें खरें असेल तर ती सुशीला नाहीं असेंहि मला म्हणावें लागेल. कोणाचा कांहीं-तरी गैरसमज होऊन हें वादळ उत्पन्न झालें असावें असें माझें अंतःस्थ मन सांगतें व शेवटीं सर्व शुभमंगल होईल अशी माझी कल्पना मला सुचवते. खरें काय तें लवकर कळवावें.

विनायक भोळे

ता. क.— तुझ्या पत्रांत मराठी शुद्धलेखनाकडे तुझें पूर्ण दुर्लक्ष आहे असें दिसतें. इंग्रजी स्पेलिंगमध्यें एखाद्यानें चूक केली म्हणजे तुम्ही मुली-देखील त्याला हंसता. पण मराठी लेखनांत शुद्धाशुद्धतेचा तुम्ही विटाळ मानीत नाहीं असें दिसतें. असल्या क्षुल्लक गोष्टींकडे मीं दुर्लक्ष करणेंच कदाचित् श्रेयस्कर होईल. पण अचरटपणाचें आचरण पाहून मनाला बोंचल्यासारखें होतें तसें अशुद्ध लेखनहि (अल्प प्रमाणांत का होईना) मला बोंचतें. एखाद्या "सुशील" युवतीला "सुशिला" बनवून दगडाच्या पंक्तीला तिला बसविणें मला कसें आवडेल ? रामाच्या सीतेला तूं कधीं कधीं "षिता"च बनवितेस. "शिता"ची योग्यता आणीत नाहींस हें तिचें व माझें नशीबच म्हणावयाचें. कुंकू लावण्यासंबंधीं अलीकडच्या बायका जसा निर्बंध पाळीत नाहींत, त्याप्रमाणेंच अनुस्वारांचीं टिंबें देण्यासंबंधींहि तुझा अनिर्बंध व्यवहार आहे. हेंहि बरोबर नाहीं. "इंदु"—कलांचा आकार जसजसा वृद्धिंगत होत जाईल तसतशी शोभाहि वाढत जात असली तरी "इंदू" गुप्तेमधील

'उ' कार वाढून तिची शोभा वृद्धिंगत होईल असें मुळींच नाहीं, उलट तुझी मात्र शोभा होईल. ध्यानात ठेव कीं, जोंपर्यंत तूं अशुद्ध लिहीत आहेस तोंपर्यंत तुझी पति-'पुजा' कितीहि मनापासूनची असली तरी ती मला अशुद्धच वाटणार. तेव्हां असें करूं नये अशी विनंती. कॉलेजमधल्या मुलीला असें लिहिणें योग्य नसेल. एकदां दोनदां लिहून पाहीन, पुढें सोडून देईन. देशभक्तीच्या वाऱ्यामुळें माझ्या स्वभावांत हट-वादीपणा आला असल्यास क्षमा करावी. तो लवकरच जाईल.

विनायक भोळे

---

[५] जोडे खाल्ले, पण जन्माचा जोडीदार झालों !

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. ७-६-२१

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस सूर्यकांत उर्फ भाऊ काळे याचा नमस्कार वि. वि.

सरलेला लिहिलेलें पत्र तिनें मला वाचण्यास दिलें. त्यांतील शेवटल्या भागासंबंधीं असें सांगावयाचें, कीं शुद्धलेखनाच्या दृष्टीनें माझ्या पत्राकडे मुळींच पाहूं नये.—कारण मी शुद्धलेखनाच्या पलीकडे गेलेलों आहें ! आतां आमच्यांत सुधारणा होणें नाहीं. सरलेची सुधारणा होऊं शकेल, पण तिच्या चुका दाखवून तिचें अज्ञान तिच्या पदरांत घालणें हें चांगलें धोरण नव्हे. अशानें मनुष्याचा स्वाभिमान नष्ट होतो......... सरलेच्या मनाला पण थोडेंसें लागलेलें आहे हें गुपित सांगतों, तें ध्यानांत धरावें. क्षुल्लक गोष्टींना भलतेंच महत्त्व द्यावयाचें आणि भाषाभिमान-देशाभिमान वगैरेंबद्दलच्या गोष्टी वेळ-अवेळ, काळ-स्थळ न पाहतां हटवादी, पणानें बोलावयाच्या हा जो दोष कांहीं देशाभिमानी लोकांमध्यें दिसून येतो तो तुमच्यामध्यें डोकावूं लागलेला दिसतो. सावध राहावें.

कुमारी इंदु गुप्ते व मी यांच्याबद्दलच्या खऱ्या-खोट्या बातम्या साबर-मती-अहमदाबादेपर्यंत गेल्या म्हणावयाच्या ! सुरवंटांना एकदांच पंख फुटून ते पतंगरूपानें उडतात, पण बातम्यांना क्षणोक्षणीं पंख फुटतात आणि

प्रत्येक खेपेला ते निरनिराळया रंगांचे असतात, असें तुम्ही काव्यात्मक भाषेत म्हणत असतां तेंच खरें म्हटलें पाहिजे. खऱ्याखोट्या म्हटलें तें मुद्दाम म्हटलें, कारण त्यांत कांहीं खऱ्याहि आहेत. तिच्या बापानें मला जोडे मारून हाकलून दिलें हें खोटें असलें, तरी " जोडे मारीन " असे ते म्हणाले हें खरें आहे. तिची मागणी करण्यासंबंधानें वाममार्ग न स्वीकारतां सरळ तिच्या वडिलांकडे जाऊन विचारावें म्हणून मी त्यांच्याकडे गेलों, पण कोणीं तरी त्यांचें मन माझ्याबद्दल कलुषित करून ठेवलें होतें, म्हणून त्यांनीं मला गेल्याबरोबर " कोण पाहिजे ? " म्हणून कठोर स्वराने विचारलें. " आपणांलाच भेटायला आलों आहे " असें मी म्हटल्यावर, " खोटें बोलत आहांत, तुम्हाला माझ्या इंदूला भेटावयाचें आहे, " असें ते बोलूं लागले आणि माझें ऐकूनच घेईनात. तेव्हा मी कांहीं अधिकउणें बोललों. त्यामुळें स्वारी चिडली आणि " चालते व्हा इथून, एक शब्द अधिक बोललां तर जोडे मारीन " असें म्हणून म्हाताऱ्यानें खरोखरच दाराजवळचा जोडा उचलला ! मला त्यावेळींच जोडा मिळावयाचा, पण मी तेथून लगेच निसटलों म्हणून त्या वेळीं मिळाला नाहीं.

पण अखेर मिळालाच ! कारण त्याच दिवशीं घरीं येऊन शांत चित्तानें त्यांना पत्र लिहिल्याबर आणि घरात इंदूशीं त्यांचें बोलणें झाल्यावर चार दिवसात इंदुमती—सूर्यकांताचा जोडा लक्ष्मी—नारायणाप्रमाणें शोभेल अशी भाषा त्याच्या घरात सुरू झाली !

आता आम्ही सकाळीं किंवा संध्याकाळीं सर्वांच्या संमतीनें फिरावयास जातों व हरतऱ्हेच्या गोष्टी मोकळेपणानें आणि न लाजतां बोलतों. वाटेंत कोणी मित्र किंवा मैत्रीण भेटली म्हणजे लाजल्यासारखें होतें, आणि त्यांचीं विशिष्ट अभिप्रायानें म्हटलेलीं विनोदगर्भ वाक्यें ऐकून तर फारच संकोच उत्पन्न होतो. पण त्यातहि मौज आहे !

आमच्याबरोबर आमची सरला कधीं कधीं असते, तिचें आणि इंदूचें पटेल असें दिसत नाहीं. इंदु गरिबाची आहे, आणि सरला श्रीमंत आहे; इंदु जरा नटवी आहे, सरला साधी " भोळी " आहे; इंदु भोगप्रिय आहे, सरलेला भोग अप्रिय नसला तरी जात्या ती त्यागप्रिय आहे. अर्थात् इंदूला आपण सर्व तऱ्हेनें सरलेपेक्षां कमी आहों असें वाटतें.

अर्थात् तिच्या मनात न्यून-गंड (inferiority complex) उत्पन्न झाला. आहे. सरलेच्या मनांत असाच 'अहंगंड' (Superiority complex) झाला असावा. ('न्यून-गंड' व 'अहं-गंड' हे चमत्कारिक शब्द आपले मित्र वा. म. जोशी याचे आहेत, हें आपण ओळखलेंच असेल.) शिवाय आपल्या घरात आता इंदु येऊन घरमालकिणीप्रमाणें वागणार आणि आपण लहानपणापासून ज्या घरांत वाढलों त्या घरांत आपला दर्जा कमी होणार हें सरलेच्या मनात येत असावें. कांहींहि असो इतर नणंदा-भावजयाप्रमाणें या सुशिक्षित (?) नणंदाभावजयाचें पुढें पटणें कठीण दिसतें. माझ्या सध्यांच्या प्रेममय सुखकर वातावरणात कोणतें शल्य असेल तर हेंच. इंदूचें आणि सरलेचें पटलें नाहीं आणि सरलेचें मन दुखवण्याची पुढेंमागें मला पाळी आली तर मला जीव द्यावासा वाटेल. इंदु, तूं वाटेल तें कर पण हा प्रसंग माझ्यावर आणूं नकोस !

मी इंदूला पत्र लिहीत नाहीं, विनायकरावांना लिहीत आहे हें विसर लोंच. आपण सत्याग्रहाश्रमाचें वर्णन न करतां या आश्रमासंबंधीं वा. म. जोशी याचा 'लोकसेवक' मध्ये आलेला एक लेख वाचण्यास मला सांगि-तलें त्याप्रमाणें तो त्याचेकडून मागून घेऊन वाचला. पण **तुमचें** मत काय आहे आणि **तुमचा** ग्रह काय झाला हे मला पाहिजे आहे ; जोशी याचीं मतें मला माहीत आहेत.

विलायतेस जाण्याचा बेत राहित करणार असें सरलेकडून समजतें. चूक करीत आहात. तुम्ही आणि सरला यांच्यासारख्या बुद्धिमानांनीं तिकडे वास्तविक जावें. त्यात तुमचा आणि देशाचा फायदा आहे. आमच्या-सारख्या परीक्षा-पंढरीच्या वारकऱ्यानीं जाऊन काय करावयाचें आहे ? 'बी. ई.' पास होण्यास किती वर्षें लागलीं ठाऊक आहे ना ? इंदूला विलायतेस जाण्याची इच्छा आहे, पण प्रीव्हियसच्या गणितानें जिला दोन वर्षें गोता दिला, तिला ऑक्सफर्ड केंब्रिजमध्यें कपबशा धुणारी वेट्रेस या नात्यानेंच प्रवेश मिळूं शकेल. (तिला हें माझें मत सांगूं-कळवूं-नका ; सरलेलाहि सांगूं नका.)

आपले मित्र नारायणराव पाठक मधून मधून भेटतात. एम्. ए. चा अभ्यास करण्याचें स्वारीनें सोडलेलें दिसतें. त्याचप्रमाणें त्याच्या 'साखरपें'

गावच्या बालमैत्रिणीबद्दलच्या प्रेमकथाहि आता फारशा ऐकूं येत नाहींत. आतां जुन्या बखरी, जुनीं पत्रें, याद्या, करीणे, तहनामे, तिथि आणि तारखा यांच्या जंत्र्या, ग्रॅन्ट डफच्या चुका, 'तपस्वी' राजवाड्यांची बुद्धिमत्ता, खऱ्यांचा स्वार्थत्याग, सरकारची व जनतेची अनास्था, इत्यादिकांचा माझ्यावर संभाषणाच्या वेळीं इतका मारा होतो कीं, पुढेंमागें सीतेला घरीं ठेवून राम जसा वनवासाला जाण्याला सिद्ध झाला, तसा मीदेखील प्रियतम इंदूला बाजूस ठेवून इतिहासाच्या रूक्ष प्रदेशात शिरून ग्रॅन्ट डफ वगैरे राक्षसाचा संहार करण्यास सिद्ध होईन असें वाटूं लागलें आहे.

आपला मित्र,

भाऊ काळे

---

[६] उच्च आनंद व दुःख

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती.

ता. ११-६-२१.

प्रियपत्नी सरला हीस आशीर्वाद विशेष

भाऊ व इंदु गुप्ते याच्या विवाहाला मी हजर नव्हतों म्हणून वाईट वाटतें. पण माझ्याबद्दल कोणीहि गैरसमज करून घेणार नाहीं अशी खात्री वाटते.

अतिशय आनंदाची आणि अत्यंत दुःखाची गोष्ट तुला एक सांगावयाची आहे. ती ही कीं, मी गांधींच्या निशाणाखालीं देशाकरिता अनत्याचारी लढाई करणारा शिपाई झालों आहें. या निश्चय केल्यापासून मला इतका आनंद होत आहे, कीं तुझ्या संगतींत वर्षभर घालविलेले आनंदाचे दिवस मला अगदीं क्षुद्र आनंदाचे वाटत आहेत. दुःख एवढ्याच करिता होतें, कीं माझ्यामुळें तुला दुःख होणार. तूं सीता सावित्रीसारखी किंवा गडकऱ्यांच्या सिंधूसारखी आहेस, म्हणून दुःख तीव्रतर होतें. तूं वाईट असतीस आणि माझा त्याग केला असतास तर मी सुटलों असतों. पण चंद्राला एखादेवेळेस चंद्रिका सोडून जाईल, सज्जनाची सुजनता एखादे वेळेस त्याला विसरून जाईल, माता एक वेळ प्रिय

अर्भकाला टाकून जाईल पण, सुशील पत्नी आपल्या पतीचा त्याग करणार नाहीं. हें सगळें चांगलें आहे, पण मला आता तें दुःखदायक होत आहे. सृष्टीची योजना कदाचित् चांगलीहि असेल; कारण मी जर चुकत असलों तर मला मार्गावर आणण्यास तुझ्याशिवाय कोण आहे ?

वरील सुखदुःखें उच्च वातावरणातलीं आणि हृदयातल्या खोल गाभ्यातलीं आहेत. हृदयाच्या वरच्या पापुद्र्यावरील दुःखाची एक गोष्ट तुला सांगावयाची म्हणजे ती अशी कीं, इंदु गुप्ते (अथवा आता इदु काळे) हिच्याशीं तुझें नुकतेंच भाडण झालें हें ऐकून मनाला बरें वाटलें नाहीं. कांहीं तरी, कोणाचा तरी, कोठें तरी गैरसमज झालेला आहे, हें माझें नेहमींचें म्हणणें मी सोडलेलें नाहीं, आणि म्हणून मी तिला किंवा तुला दोष देत नाहीं. तरी पण खुलाशाचें मला पत्र पाठवावें आणि गैरसमज कोठें असेल तर तो दूर करून टाकावा. नणंदाभावजयांचें पटणें शक्यच नाहीं का ?

मला आतां गुजराती चांगलें बोलता येऊं लागलें आहे. सांख्यकारिका व भगवद्गीता यासंबंधीं मीं एक टाचण तयार केलें होतें. तें एका गुजराती मासिकात छापवून घेतल्यामुळें, गुजरातमध्यें मी काका कालेलकराप्रमाणें विद्वानांत गणला जाऊं लागलों आहें ! मला लवकरच बार्डोलीच्या सत्याग्रहासंबंधीं एका तालुक्यात कांहीं कामगिरीवर जावें लागेल.

तुझा

विनायक भोळे

---

[७] अमावस्येच्या कडेवर बालचंद्र

काळे याचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. २०–७–२१.

प्रियपतीचे चरणीं सा. न. वि. वि.

आपण बार्डोलीच्या सत्याग्रहात शिरणार ही " उच्च आनंदाची आणि दुःखाची बातमी" लिहिली ती वाचून आपल्याप्रमाणेंच उच्च आनंद आणि

दुःख झालें. आनंद अशाकरिता कीं, आपलें मन मोकळें करून लिहिण्याइतक्या योग्यतेची मी आपणाला वाटतें, आणि दुःख अशाकरितां कीं, माझ्यावरचा विश्वास अद्यापि अपुरा आहे. मी व्यावहारिक दृष्टीची आहें (आणि कोणती स्त्री नसते?) पण आपल्या उच्च आकांक्षांना पायबंद करणारी मी नाहीं. पुढील अडचणींचीं, आपत्तींचीं, लोकांनीं केलेल्या फसवणुकींचीं, देशभक्त म्हणविणारानींच केलेल्या निंदेचीं, आणि लुच्चेगिऱ्याचीं, वगैरे स्पष्ट चित्रें माझ्या व्यावहारिक दृष्टीला दिसत आहेत. "तुझा अनुभव तो काय आणि व्यावहारिक गोष्टी मला तूं शिकवतेस त्या काय!" असें नेहमींप्रमाणें म्हणाल हें मी जाणून आहें आणि तें खरेंहि आहे. पण मी वयानें लहान असलें तरी बारीकसारीक गोष्टींत तरी माझेंच म्हणणें पुष्कळदा खरें ठरलें आहे आणि आपण (थोर मनानें किंवा थोरपणाला शोभणाऱ्या दुर्लक्षामुळें) केलेल्या चुका निस्तरण्याला माझी 'बायकी' बुद्धीच पुष्कळदा उपयोगी पडलेली आहे, हें आठवतें ना? हें जरी खरं असलं तरी उच्चतम क्षेत्रात आपण माझ्यापेक्षा अधिक ज्ञाते आहात आणि आपलें मन माझ्यापेक्षा अधिक उदार आणि उदात्त आहे हे मी जाणतें आणि म्हणून मला आपलें कौतुक वाटतें, आणि आपली सेवा करण्याचा अधिकार मला जो मिळाला आहे त्याबद्दल धन्यता वाटते. अर्थात् सत्याग्रहात जाणें, न जाणें हें आपण आपल्या बुद्धीनें ठरवावें. मी आपणांला त्या बाबतींतहि मदत करीन. अधिक काय लिहूं?

आतां इंदुबहिनींबद्दल लिहावयाचें, पण त्याच्या आधीं एक गोष्ट सांगितल्याशिवाय राहवत नाहीं. पण ती नाजुक आहे, आणि सांगावी कशी हा प्रश्न आहे, आणि अशा वेळीं काव्यशक्तीची जरूर भासते.

डोकें खाजवून आणि पाच मिनिटें थाबून एकदोन कल्पना सुचल्या आहेत त्या सागत्यें. आपण दोघेंजण गप्पागोष्टी बोलत असता मध्यें तिसरें कोणी आलें म्हणजे बरें वाटत नसे. पण आतां तसें चालणार नाहीं हो! आता आपल्या दोघांमध्यें कोणी तरी तिसरें हक्कानें येऊं पहात आहे. पुरुषी डोक्यात अर्थबोध होत नसेल अशी खोटी कल्पना करून घेत्यें आणि डोकें खाजवून काढलेली आणखी एक कल्पना फुकट जाऊं नये म्हणून तीहि सागून टाकत्यें. लोक आपणांला सूर्य व मला अमावास्या म्हणतात.

म्हणोत बिचारे. पण सृष्टींतल्या अमावास्येच्या कडेवर बाळचंद्र (किंवा बाळचंद्रकला) शोभायमान झालेली दिसली आहे का? नाहीं ना? पण हा चमत्कार लवकरच मानवी अमावास्या करून दाखविणार आहे आणि सृष्टीपेक्षां मानवी कला श्रेष्ठ असें आमचे प्रोफेसर सागतात तें सोदाहरण सिद्ध करून देणार आहे!

आतां इंदुवहिनींचं आणि माझं भांडण! आपण लिहिलें कीं, गैरसमज दूर करून टाकावा. बरोबर आहे. गैरसमज दूर करून घेणें हातीं आहे. कारण भांडण झालें आहे हाच गैरसमज आहे! गैरसमज करून घेऊन लोकं कशीं भांडतात याचें वर्णन करून हंसणारे आपण "भांडण झालें" असा गैरसमज करून घेऊन दुःख करता, हें पाहून माझ्या विनोदशून्य मनाला देखील हंसण्यासारखें काहीं दिसतें! आता एवढी गोष्ट खरी कीं, आमचीं मनें जेवढीं असावीत तेवढीं शुद्ध नाहींत. या बारीक-सारीक गोष्टी पत्रांत किती आणि कशा लिहिणार?

आपली सदैव सेविका,
सरला

ता. क.—

नारायणराव पाठक हे इकडे आल्यास आपलें एखादें पत्र दाखवल्यें. आपण सत्याग्रहांत पडावें किंवा नाहीं याबद्दल ते आपल्या स्वभावधर्मा-प्रमाणें कांहींच निश्चित बोलत नाहींत!

———

[८] लेकी बोले, सुने लागे

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें,
ता. २२-८-२१.

चिरंजीव भाऊ यास त्याच्या वडिलांचे अनेक आशीर्वाद विशेष.

वास्तविक मी जें लिहिणार आहे तें मला समक्ष सागतां आलें असतें तर बरें झालें असतें. लिहिण्यानें क्षुल्लक गोष्टींना भलतेंच महत्व येतें, हें

खरें पण समक्ष बोलतांना कदाचित् माझ्या तोंडून किंवा तुझ्या किंवा सूनबाईच्या तोंडून उगाच एखादा अधिकउणा शब्द निघून जावयाचा म्हणून पत्र लिहीत आहें. या पत्रांतील गोष्टी तुला समजत आहेत, पण तूं सूनबाईला समजावून सांगाव्यास अशी इच्छा आहे. सूनबाईच्या मनांत बरेच गैरसमज आहेत. ते वेळींच दूर झाले पाहिजेत. दुष्टपणापेक्षा गैरसमजानेंच संसारात अधिक दुःखें उत्पन्न झालेलीं आहेत ! लोकाच्या संबंधांत गैरसमजामुळें उत्पन्न झालेले घोंटाळे पाहिले म्हणज मला हंसूं येत असे. पण आतां माझ्याच कुटुंबांत हा राक्षस शिरला आहे तें पाहून रडूं येण्याची पाळी आली आहे ! असो. पहिली गोष्ट अशी कीं, तुझी आई सूनबाईला दुपारच्या सैंपाकाला हात लावू देत नाहीं, यामुळें ती रागावलेली दिसते. मी स्वतः पक्का सुधारक आहे आणि तूं आणि सरलाहि सुधारक आहात; पण जुन्या बायकांचीं मनें एकदम कशीं बदलणार ! ब्राह्मण-प्रभु अशा मिश्र विवाहाला तिनें परवानगी दिली हेंच तुझें आणि माझें नशीब. शिवाय ती सध्याकाळची आपली दशमी करून ठेवते आणि संध्याकाळचा सैंपाक सगळा सूनबाईच्या स्वाधीन करते, या तिच्या स्वार्थत्यागाला काहींच किंमत नाहीं का ? दुपारींहि चटण्या-कोशिंबरी वाढणें सूनबाईच्याकडे दिलेलें आहे. यांत तिनें पुढें पाऊल टाकलेलें नाहीं काय ? सूनबाईला आणखी एक मुद्दा समजावून साग. तिची सासू आता किती दिवस जगणार आहे ? भाऊ, तूं सगळें जाणत आहेस. तिचा आजार बरा होण्यासारखा नाहीं...मला अधिक लिहवत नाहीं. सर्व गोष्टी ईश्वराच्या इच्छेप्रमाणे होणार !

दुसरी गोष्ट, सरलेला काम न सांगतां सूनबाईला तुझी आई काम सागते आणि एकंदरींत पक्षपात करते. या बाबतींत देखील सूनबाईनें सारासार विचार करावा. आधीं घरात काम करण्यास नोकरचाकर आहेतच, तेव्हा कामाची तक्रार नसावी. दुसर असं कीं, सरला माहेरवाशीण आहे आणि जुन्या पद्धतीप्रमाणे तिला कांहीं अधिक सवलती मिळणारच. मिळाव्यात किंवा नाहीं हा प्रश्न निराळा. पण अशी ही जनरीत तरी आहे. सूनबाई माहेरीं गेल्यावर तिची आई कशी वागते याचा विचार करण्यास तिला साग. कोठल्याहि आईबापांना आपलीं मुलं अधिक असतात. गाय आपल्या वासराना चाटते तशी इतर वासराना चाटील काय ? सागराला

आपलें अपत्य जो चंद्र त्याच्या दर्शनानें जशी आनंदाची ऊर्मि येईल तशी नक्षत्रें, तारका वगैरे पाहून येईल का ?

तिसरी गोष्ट अधिक नाजुक आहे. सूनबाईना गाण्याबजावण्याची आवड आहे हें कांहीं वाईट नाहीं. पण गाणीं म्हणण्यांत आणि पेटी वाजविण्यांत वेळ किती दवडावयाचा ? आणि या कला शिकविणाऱ्याबरोबर वेळ किती घालवावयाचा ? सूनबाई वाईट आहे किंवा होईल असें मला म्हणावयाचें नाहीं, त्याप्रमाणेंच बिन्दुमाधव म्हस्कर हे गायनमास्तर वाईट आहेत असेंही मला म्हणावयाचे नाहीं ; पण या पद्धतींत धोका आहे हें मला सांगावयाचें आहे. काय असेल तें असो, गाण्याबजावण्यानें भावनावशत्व येतें ही गोष्ट खरी. सूनबाई चांगली आहे, पण मास्तरांच्या मनात कधींच पाप येणार नाहीं असें आहे का ? गाणें–बजावणें शिकावें, पण हरतऱ्हेच्या मर्यादा पाळाव्यात. एकान्त करूं नये, बरोबर कोणी घेतल्याशिवाय कलाशिक्षकाबरोबर वारंवार फिरण्यास जाऊं नये, वगैरे वगैरे. या गोष्टी समक्ष सांगण्याचें धैर्य मला होत नाहीं; पण तूच जर शांतपणें, मन कलुषित होऊं न देतां, या गोष्टी समजावून दिल्यास तर उत्तम होईल. तूं आतां आपल्या कंत्राटाच्या धंद्याच्या निमित्तानें बाहेर असतोस, तेव्हा सूनबाईला मनोरंजनाकरिता गाणें वगैरे पाहिजे हें मला समजतें. पण धोक्याची सूचना देऊन ठेविली आहे. मनुष्य हा जितका चागला आहे तितका वाईटहि आहे. मोठमोठे मोह तो बाजूला सारील ; पण एखादा क्षण असा येतो कीं, कांहीं तरी होऊन तो भलत्याच मोहाला बळी पडतो आणि अब्रूचा नाश करून घेतो !

इतके दिवस माझे सुखांत गेले. सरकारी नोकरी मिळाली, श्रीमंती आली, मुलेंबाळें उत्तम झालीं, जावई चांगला मिळाला, मुलाला आवडती आणि चागली पत्नी मिळाली (ती फार चागली आहे असेंच माझें मत आहे) पण जिच्याबरोबर मीं वयाचीं पन्नासाहून अधिक वर्षें अत्यंत सात्त्विक आनंदात घालविलीं ती माझी सहधर्मचारिणी मृत्यूच्या मार्गाला लागली आहे ; जावई गांधींच्या सत्याग्रहात पडून दारिद्र्यांत राहू पाहातात आणि लवकरच तुरुंगात जाण्याच्या तयारींत आहेत ; सूनबाईबद्दल लग्न झाल्यानतर लवकरच लोकापवाद सुरू झाले आहेत; घरांत भांडणें

नसली तरी कानांवर मधून मधून ऐकूं येणारी कुजबुज आहे; आणि मुलगा कंत्राटामध्यें पैसे मिळवीत असला आणि उत्तम असला तरी त्याच्या बायकोबद्दल त्याला पुढेंमागें खरेखोटे लोकापवाद ऐकावे लागणार आहेत—असा हा देखावा दृष्टीसमोर आणला म्हणजे लवकर डोळे मिटावेत अशी इच्छा उत्पन्न होते !

विनायकराव सत्याग्रहांत पडावें म्हणतात. त्यांना ६००० रु. देण्याचें मी योजिलें होतें ते देऊन टाकावेत आणि पुढें कांहीं अपेक्षा करूं नये असें लिहावें म्हणतों. लिहिणें कठोर आहे, पण लिहिलें पाहिजे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं त्यांना मी पुढें कांहीं मदत करणार नाहीं; पण माझ्या स्वभावाप्रमाणें या बाबतींत स्पष्ट सूचना देणें बरें वाटतें. त्याना तूंच पत्र लिही. मी सरकारी पेन्शनर असल्यामुळें ते सत्याग्रहात पडल्यावर त्यांच्याशीं मला कितपत संबंध ठेवता येईल हा प्रश्नच आहे हेंहि सुचवून ठेव.

"लेकी बोले सुने लागे" या म्हणीप्रमाणें तुझी आई वागते आणि सुनेला सुधारूं पाहते. मी लेकाला पत्र लिहून सुनेला उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगत आहें. सुनेला सुधारणें हाच दोघाचा हेतु, पण मार्ग मात्र भिन्न.

तुझे वडील,
अप्पा

ता. क.—

सहज गोष्ट आठवली म्हणून पत्रांतच लिहितों. तुझ्याकडे नारायणराव पाठक म्हणून तुझे मित्र येत असतात त्यांची लग्न करण्याची इच्छा आहे काय ? माझ्या एका ओळखीच्या गृहस्थाची मुलगी लग्नाची आहे. हे गृहस्थ त्यांच्या ओळखीचे आहेत. आणि मुलगीहि त्यानीं पाहिलेली आहे. लग्नाची इच्छा असल्यास मी आपल्या मित्रांना पुढील मार्गाला लागण्यास सांगतों.

अप्पा

———

[९] कलाप्रेम आणि नैतिक कल्पना

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. २५-८-२१.

रा. रा. बिंदुमाधव म्हसकर, गायन मास्तर यांस—

इंदु काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

आपण शिकवणीच्या वेळेशिवाय मला भेटण्यास येऊं नये. आपण आल्यावर मला नाहीं म्हणवत नाहीं, आणि वेळेचें भान न राहता आपण फार वेळ बोलत बसतों, हें घरात आवडत नाहीं आणि तें बरोबरहि आहे. आपल्याबद्दल माझें मन कलुषित नाहीं, पण लोकापवादाला भ्यालें पाहिजे.

कलाप्रेम आणि सांकेतिक नीतिकल्पना यांचा झगडा नेहमीं चाललेला असतो असें आपण नेहमीं म्हणत असता ते आता चांगलें प्रत्ययाला आलें. माझें कलाप्रेम मला गुंडाळून ठेविलें पाहिजे आणि आपल्याशीं बोलण्याचालण्यात कितीहि आनंद वाटत असला आणि आपल्याबद्दल कितीहि आदर वाटत असला तरी परंपरागत रूढ चालरीत पाळलीच पाहिजे. नैतिक तारेच्या सुराशीं कलेच्या तारेचा सूर जर जुळला नाहीं तर जीविताची सतार बदसूर वाजू लागेल आणि कोणालाच काहीं आनंद व्हावयाचा नाहीं. कळावें.

आपली कलाशिष्या,
इंदु काळे

---

[१०] लोकापवादाची झळ

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. १-९-२१.

सरला भोळे हिचे पतिचरणीं अनेक नमस्कार वि. वि.

येथील सर्व मंडळी खुशाल आहेत. ‘खुशाल’ म्हणजे शारीरिक दृष्ट्या. आणि शारीरिक दृष्ट्या पाहिलें तरी ‘आई’ ही अपवाद आहे.

तिचें वजन कमी होत आहे आणि ती दिवसेंदिवस खंगत चालली आहे. शारीरिक रोग, अपचन, क्षय किंवा काय जो असेल तो आहेच, आणि शिवाय आपण सत्याग्रहांत शिरल्यामुळें आपली व माझी काळजी. त्यांत पुनः इन्दुवहिनीबद्दलच्या कंड्या आणि त्यांबद्दलच्या काळजीची भर!

इंदुवहिनींबद्दल कंड्या आहेत. या साफ खोट्या आहेत, पण त्या दुःख देतातच. पतिपत्नींच्या मनांत संशय उत्पन्न होणें हें जसें दुःखदायक (संशय साधार आहे का निराधार आहे हा प्रश्न गौण आहे.) त्याचप्रमाणें लोकापवादाच आहे. कादंबऱ्यांतले नायक आणि त्यांच्या नायिका यांचा आणि आपला कांहीं संबंध नसतो, हीं सर्व काल्पनिक आहेत असं आपणांस पक्कं ठाऊक असतं, तरी देखील त्यांचीं दुःखं पाहून आपणाला वाईट वाटतं; तसच स्वकीयाबद्दलचे अकीर्तिकारक जनापवाद खोटे आहेत असं जरी ठाऊक असलं तरी दुःख होतं; कारण हा असा मनुष्यस्वभाव आहे. खऱ्याखोट्याचा येथें संबंध नाहीं. आपल्या स्वतःबद्दल किंवा स्वकीयांबद्दल लोक कांहीं कुजबुजत असतात ही जाणीव ज्याला जाचक होत नाहीं तो पशु किंवा मुक्तच समजला पाहिजे!

आपण सत्याग्रहांत शिरणार आणि लवकरच सरकारचे पाहुणे होणार याबद्दल मी अभिमान बाळगूं का शोक करूं? आपल्या उच्च ध्येयाबद्दल अभिमान वाटतो, पण मी आपली हिंदु स्त्री आहे. मी आपले पाय मागें ओढूं इच्छीत नाहीं. (आणि ओढले तरी आपण मलाच ओढीत न्याल, पण मागें येणार नाहीं, हें मला माहीत आहे आणि म्हणूनच मला आपल्याबद्दल अभिमान वाटतो!) पण मी आपलं मन आपल्याजवळ नाहीं तर कोणाजवळ मोकळ करून सागूं?

अप्पा हल्लीं आईच्या आजारामुळें आणि एकंदर परिस्थितीमुळें वैतागलेले आहेत. बिचाऱ्यांना सगळीं दुःखं गिळून वर पुनः आनंदाचें सोंग घ्यावें लागत आहे; कारण त्यांनींच जर धीर सोडला तर मग इतरांनं काय करावें?

आईनें आशीर्वाद लिहिण्यास सांगितलें आहे. भाऊ कत्राटें मिळविण्याच्या व मिळविलेलीं पुरीं करण्याच्या धांदलींत असतो. त्याला कधींच स्वस्थपणा नाहीं. त्याचें वहिनींवर अलोट प्रेम आहे आणि तिच्या कलाप्रेमाचें

कौतुक करावेंसें त्याला वाटतें. पण अलीकडे लोकापवादामुळें तो गांगरून गेला आहे आणि कसें वागावें याबद्दल बुचकळयात पडलेला दिसतो. वहिनींबद्दल त्याच्या मनांत गैरसमज उत्पन्न झाला तर मग दुःखाचा कळसच होईल. गैरसमजानें संसारांत अनेक आपत्ति उत्पन्न होतात, पण पतिपत्नींमधला गैरसमज म्हणजे सामान्य आपत्ति नव्हे ही आपत्ति टाळण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. माझ्याबद्दलची वहिनींची अढी राहिली तरी चालेल, पण हा गैरसमज फारच भयंकर. कळावें.

आपली पत्नी
सरला भोळे

---

[११] तूं माझी 'कस्तुरी' आहेस

बारडोली
ता. १०–९–२१

सुशील पत्नी सरला हीस, आशीर्वाद विशेष.

मी येथें चार दिवसांपूर्वी आलो. लवकरच जेलखान्याचा रस्ता सुधारावा लागेल, पण गांधींना अल्पस्वल्प का होईना मदत करण्यांत अतिशय आनंद होतो. राजकारणाच्या क्षेत्रात त्यांच्याहून भिन्न पण स्फूर्तिदायक व उचित असा मार्ग दाखविणारा कोणी दुसरा लायक नायक नाहीं हें एक; आणि एकदा राष्ट्रानें एखाद्याला नायक म्हटलें म्हणजे शिपायाप्रमाणें त्यांच्या आज्ञा सगळयांनीं पाळाव्यात, नाहीं तर मोठीं कार्यें होणार नाहींत, अशी माझी खात्री झाली आहे हें दुसरें; तसेंच व्यक्तिदृष्ट्या त्यांचेबद्दल मला अत्यन्त आदर आहे हें तिसरें. या तीन गोष्टींचा विचार केल्यास मी स्वतःच्या विचारांना कां बाजूस सारतों हें ध्यानात येईल. (माझीं ध्येयें आणि माझे मार्ग तुला कोठें मान्य आहेत ? पण तूं माझी एकनिष्ठपणें भक्ति करीत आहेसच, तेव्हां माझ्या वर्तनाचें इंगित तुला सहज समजेल.)

गोष्ट ओघाला आली म्हणून लिहितों. गांधींच्या पत्नी कस्तुरबा या गांधींइतक्या मोठ्या योग्यतेच्या नाहींत. बाहेरच्या लोकांनीं कांहीं म्हटलें तरी मी अंतःस्थ गोष्टी आश्रमांत राहिल्यामुळें जाणतों. त्यांना गांधींची

सगळीं ध्येयें पूर्णपणें पसंत नसलीं तरी त्या सुपत्नी असल्यामुळें पतीच्या शब्दाबाहेर यत्किंचित् जात नाहींत. त्यांचा कमीपणा नव्हे तर त्यांचा मोठेपणा सागण्याकरितां त्यांची स्वतःची वृत्ति सांगितली. गांधींपेक्षांहि त्या एका अर्थी मोठ्या आहेत. स्वतःची वृत्ति भिन्न असतां पतीकरितां एवढा मोठा स्वार्थत्याग करणारी पत्नी मी फार मोठी समजतों. तूं असेंच वागावेंस म्हणून मीं लिहिलेलें नाहीं. पण मी स्वतःला छोटा गांधी समजलों तर तूं माझी ' कस्तुरी ' आहेस आणि एका अर्थी माझ्यापेक्षा तुझा स्वार्थत्याग मोठा आहे असें सांगण्याकरितां मीं हें लिहिलें आहे.

तुझ्या भाऊचें मन चिंताव्यग्र झालेलें दिसतें. इंदुवहिनी तुझ्याबद्दल त्याचें मन कलुषित करूं पाहते हें एक त्याला मोठें शल्य आहे. दुसरें शल्य म्हणजे इंदुवहिनीच्या चारित्र्याबद्दल संशय. लोकापवाद त्याच्या कानावर गेले आहेत. इंदु सौंदर्यामुळें आणि कलाकुशलतेमुळें त्याच्यापेक्षा लोकांत अधिक प्रसिद्ध आहे म्हणून त्याला लोक ' मिस्तर इंदु ' म्हणतात हें कांहींच नाहीं. असल्या बोलण्यात उगीच कांहीं तरी विनोद करावयाचा असतो हें तो ओळखून आहे आणि तोच स्वतःला मित्रमंडळींत ' मिस्तर इंदु ' म्हणून म्हणवून घेतो ! त्यानें एका पत्रात मला पुढील गोष्ट लिहिली आहे. नवीनच आलेल्या एका फाजील पेन्शनराने टेनिस क्लबावर " का हो मिस्तर भाऊराव, बिन्दुमाधव म्हस्कराबरोबर फिरावयास जाताना कधीं कधीं दिसतात त्या त्यांच्या पत्नी का हो ? " असें मिस्किलपणें त्याला विचारलें आणि दुसऱ्या एका साथीदारानें त्याची चूक तितक्याच साळसूदपणानें लक्षात आणून दिल्यावर " चुकलों बरं का भाऊराव, क्षमा करा " म्हणून सगळी गोष्ट हंसण्यावारी नेली ! भाऊनेंहि त्या वेळीं गोष्ट हंसण्यावारीच नेली, पण ती त्याला शल्याप्रमाणें बोंचत आहे असें त्याच्या पत्रावरून दिसतें. बरें, या गोष्टी कोणाजवळ बोलतां येत नाहींत. तोंड दाबून बुक्क्याचा मार. इंदुजवळहि त्या बोलता येत नाहींत, कारण फायदा न होता उलट तिच्या दुःखात भर घालण्याचें श्रेय मिळावयाचें. इंदूवर त्याची अतिशय भक्ति आहे. तिचें कोडकौतुक करण्यांत त्याला आनंद होतो. लोकापवादाला तो भीत नाहीं. पण अलीकडे त्याचें मन द्विधा

होऊं लागलेलें दिसतें. तूं त्याच्या चित्ताला शांति मिळेल असें कांहीं करूं शकशील काय? का मी तिकडे एकदा येऊं? मनांत आणलेंस तर इंदूचें प्रेम आणि तिचा विश्वास तुला आपलासा करतां येणार नाहीं असें नाहीं. निश्चयपूर्वक त्या मार्गाला लाग.

नारायणराव पाठकाना काशी ढवळे ही मुलगी सागून आली होती त्याचें काय झालें? तिच्यावर त्याचें प्रेम आहे हें मला त्याच्याकडूनच किती दिवस तरी ठाऊक आहे. प्रेमपाशांत न सांपडतां इतिहास-संशोधन करण्याचा त्याचा विचार दिसतो. चुकत आहेत. कळावें. हे आशीर्वाद.

तुझा प्रिय पति,

विनायकराव

---

[१२] मनांतलें विष अखेर बाहेर पडलेंच

पुणें,

ता. १०-९-२१

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यास भाऊचा साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

मनःस्थिति फार वाईट झालेली आहे. आपण एकदां येऊन जावें.

इंदूबद्दल सरलेला माझ्याशीं कांहीं बोलावयाचें आहे असें तिच्या आविर्भावावरून आणि अर्धवट सोडलेल्या वाक्यांवरून दिसतें, पण ती बोलत नाहीं. सागावें का न सागावें अशातलें काहीं गुह्य दिसतें.

मीं इंदूला चार दिवसापूर्वी स्पष्टपणें विचारलें कीं, बिंदुमाधव म्हस्कराची शिकवणी बंद करणें इष्ट नाहीं का? त्याचीं विवाहसंस्थेबद्दलचीं मतें रशियातल्या बोल्शेविक लोकासारखीं आहेत. त्याच्या चारित्र्याबद्दल पुष्कळ वाईट गोष्टी ऐकिवांत आहेत. त्याच्या संगतीमुळें तुझेंहि नाव बद्द होत आहे, वगैरे गोष्टी मीं सागितल्या. पण ती म्हणाली कीं, लोकापवादाना भिण्याचें कारण नाहीं. मी बोलतां बोलतां सहज म्हटलें कीं, "म्हस्कर हे पेटी चांगली शिकवितात, त्यांचीं मतें काहीं असलीं तरी त्यांचें बोलणें-चालणें चागलें असतें. इतकेंच नाहीं तर मोहकहि असतें." ती हंसली आणि म्हणाली, "होय मोहक असतें खरें." "त्यांचें पेटीवादनच नव्हे तर तेंहि तुला मोहक वाटत असतील." मीं म्हटलें.

"हो तेंहि खरें आहे," ती म्हणाली.

"त्यांच्याबद्दलचा मोह मर्यादेपलीकडे जात चाललेला नाहीं ना ?" मी विचारलें.

"जात चालला असला तरी मी तो आवरूं शकेन असें वाटतें. ज्या दिवशीं मला त्याच्याशीं प्रेमसंबंध ठेवावासा वाटेल, त्या दिवशीं मी आपणांला सांगून वेगळी राहीन; पण आपणांला फसवून भलतें कांहीं करणार नाहीं. विवाहाबद्दलच्या जुन्यापुराण्या कल्पना मीं केव्हांच सोडल्या आहेत, पण पतीला फसविणे हें मी पाप समजतें. पति आवडेनासा झाल्यास घटस्फोट करणें हें पाप नव्हे, तर तें कर्तव्यकर्म मानतें."

अशा प्रकारची तिची भाषा ऐकल्यावर तिच्याबद्दल मला आदर वाटूं लागला आणि हिचा संशय घेऊन पेटीवादन तूं शिकूं नकोस असें सांगणें म्हणजे स्वार्थी प्रेमानें निर्जीव पण रूढ झालेल्या नीतीच्या नांवाखालीं जिवंत कलोपासनेची गळचेपी करण्यासारखें आहे असें वाटूं लागलें.

तथापि पुरुषाचें मन मोठें संशयखोर म्हणतात तेंच खरें. इंदूचें निष्कपट मन आणि तिचें सरळ निर्भीड वर्तन पाहून माझें मन दिङ्मूढ झालें आहे. तिला तुम्हीं पत्रद्वारें विचारून खुलासा करून घ्यावा. मला कळवा किंवा जमल्यास आपण यावें.

आईचें वजन १५० होतें तें आतां १०० वर आलें आहे. अप्पांची प्रकृति वयोमानाप्रमाणें बरी आहे. मला कंत्राटामध्यें पैशाची चांगली प्राप्ति होते. वेळ कसा जातो हें समजत नाहीं. पण हेंच माझ्या दुःखाचें कारण असेल ! कंत्राटामुळें बायकोशीं बोलणें–चालणें होत नाहीं ! ईश्वर वस्ताद खरा. पैसे देतो; पण अशी मेख मारून ठेवतो. बायको सुंदर देतो, पण...दिवाणखाने आणि खोल्या पुष्कळ देतो...पण याच खोल्या, इच्छा नसतांना मनांतलें विष अखेर बाहेर पडलेंच ! केव्हा तरी ओकारी बाहेर पडणें अवश्यच होतें.

आपला मेहुणा व स्नेही,

भाऊ काळे

[१३] मर्यादातिक्रम

काळे यांचा वाडा
नारायण पेठ पुणें.
ता. २०-९-२१.

पतिचरणीं सरलेचा नमस्कार विशेष.

मी पत्र लिहिणार आहे तें लिहिण्यास आरंभ कसा करावा हेंच समजत नाहीं. म्हणून विशेष विचार न करतां एकदम विषय-प्रवेश, प्रस्तावना न करता करतें. पांचसहा दिवसापूर्वी मी दिवाणखान्याजवळच्या खोलींत इंदुवहिनी पेटी शिकतात तेथें कांहीं कामाकरिता गेलें असता बिन्दुमाधव म्हस्करांना किंचित् अतिप्रसंग करतांना पाहिलें ! मी लगेच खोलीबाहेर आलें आणि घामाघूम झालें. हें मी अद्यापि कोणापाशींहि बोललें नाहीं. माझी समजूत आहे कीं, बिन्दुमाधवांनीं इंदुवहिनींची इच्छा नसता मर्यादातिक्रम केला. अशी समजूत का आहे हें शब्दानीं सागता येत नाहीं, पण बायकाना समजतें. इंदुवहिनींशीं यासंबंधीं बोलावेंसें वाटतें, पण त्यांच्या मनात आधींच अढी ; मीं हा विषय काढल्याबरोबर त्या भलतेंच कांहीं बोलायच्या. गैरसमजामुळें माझें मन कलुषित होऊं नये म्हणून मी त्यांच्याशीं योग्य संधि पाहून बोलणारच आहें. बोलणें होईल तोंपर्यंत मला भाऊशीं मन मोकळें करून बोलतां येत नाहीं. चोरट्यासारखें होतें.

आईची प्रकृति त्यांतल्यात्यात बरी आहे. इतर सर्व त्यातल्या त्यात ठीकच आहे. आपले मित्र नारायणराव पाठक याना एक चांगली मुलगी सांगून आली होती, पण इतिहाससंशोधन सोडून लग्नाची उपाधि लावून घेण्यास ते तयार नाहींत. मुलगी बाकी (आमच्या बायकी बुद्धीप्रमाणें तरी) चांगली होती आणि नारायणरावानीं इतिहासजिज्ञासेचें एवढें स्तोम न माजवितां लग्न केलें असतें तर बरें झालें असतें, अशी माझी बायकी बुद्धि सागते. ते भाऊकडे आले म्हणजे गुप्त राजे, शुंग राजे, आंध्रभृत्य इत्यादिकांच्या नाण्यांबद्दल आणि शिलालेखांबद्दल, तसेंच शिवाजीच्या जन्मतिथीबद्दल आणि बाळाजी विश्वनाथाच्या नाशिक येथें सापडलेल्या पूर्वजांच्या नांवांबद्दल उत्साहानें कांहींतरी माहिती सांगत असतात. मृतांबद्दलची ही माहिती चांगली आहे; पण जिवंत पत्नीशीं त्यांनीं संभाषण केलें तर तें

अधिक आनंदायक होईल आणि त्याची प्रकृति बिघडलेली दिसते ती चार घांस ताजे खाण्यास मिळाले तर सुधारेल. पण ध्येयवादी लोक आमच्यासारख्या व्यावहारिक बायकांचें कशाला ऐकतील ! त्यांना पत्नी-प्रेमापेक्षां देशप्रीति किंवा ज्ञानप्राप्ति अधिक वाटणार !

आपली एकनिष्ठ व्यावहारिक पत्नी,

सरला

ता. क.—इंदुवहिनीला लवकरच भेटत्यें आणि खुलासा करून घेऊन लगेच आपणास पत्र लिहित्यें.

सरला

---

[१४] देवा, गैरसमज कां उत्पन्न करतोस ?

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. २४--९--२१.

पतिचरणीं नमस्कारपूर्वक विनंति विशेष.

आज सर्व खुलासा झाला. मीं म्हटल्याप्रमाणेंच होतें, म्हणजे इंदु-वहिनींची इच्छा नसतां आणि त्या गैरसावध असतां तो प्रकार झाला. प्रथम त्यानें पुष्कळ साखर पेरली आणि विवाहसंस्थेबद्दल भलताच आदर बाळगणें कसें पाप आहे, पत्नीनें घटस्फोट केल्यावर काय पाहिजे तें करावें, तोंपर्यंत भलतीच गोष्ट करणें हें सांकेतिक विवाहनीतीच्याच नव्हे तर नित्य व स्वभावसिद्ध नीतीच्या विरुद्ध आहे असें जेव्हां तिनें सांगितलें, तेव्हां त्यानें तो विषय बदलला. हळू हळू त्यानें दुसऱ्या मजेदार गोष्टी सांगण्यास आरंभ केला आणि उद्दीपक पेटीवादन करून शून्यमनस्क स्थितींत ती बसली असतां तिला त्यानें एकदम जवळ ओढलें, आणि त्याच वेळेस मीं तेथें गेल्यें.

मीं पाहिलेली गोष्ट कोणाजवळहि बोलल्यें नाहीं, फक्त आपणांस पत्रांत लिहून कळविली आहे. दुसऱ्या कोणास कधींहि सांगणार नाहीं, मी तुम्हां

पाठ राखणारी बहीण आहे; तुझी बेअब्रू ती माझी बेअब्रू इत्यादि गोष्टी मी तिला सांगितल्यावर तिला बरें वाटलें, आणि आम्ही आतां मैत्रिणी झालों आहोंत.

पत्रांत ही हकीकत थोडक्यात लिहिली आहे; पण हुंदके, आंवढे अश्रु-पात, पदरानें डोळे पुसणें, मांडींत डोकें खुपसणें, पाठ थोपटून पदरानें डोळे पुसणें वगैरे गोष्टी कादंबरींत वर्णन करावयाच्या असतात. पत्रांत लिहून काय उपयोग? कल्पनेनें त्या आपणांस जाणता येतील. तो दिवस आणि तो अनुभव मी कधीं विसरणार नाहीं एवढेंच मी लिहित्यें. प्रथम आम्हाला कितीहि दुःख झालें असलें तरी या समान दुःखामुळेंच आमचीं मनें आता निर्मळ झालीं आहेत. मी दुष्टपणा करून सगळया जगांत बोभाटा करीन अशी इंदुवहिनींना भीति होती! आणि कोणाबद्दल ही भीति तर माझ्या-बद्दल! देवा, असे गैरसमज उत्पन्न करण्यात तुला काय भूषण वाटतें.? असो. शेवट फारच गोड झाला आहे. आता यापुढें तरी कोणाच्या मनात गैरसमज उत्पन्न होऊं नये.

घरात भाऊ चमत्कारिक वागतो आहे, पण लवकरच त्याच्याशीं मन मोकळें करून बोलून (पण मुद्याची गोष्ट माझ्याजवळच ठेवून) त्याचें मन शुद्ध होईल असें करत्यें. आईची प्रकृति आहे तशीच आहे. अप्पा अलीकडे कोणाशींच फारसें बोलत नाहींत. तरी गोड बो ून नारायण-राव पाठकानीं त्यांचेजवळून घराण्यातले अगदीं जुने कागद वाचण्याकरिता अखेर मिळविलेच! लग्नाचे बाबतींत त्यानीं नकार निश्चितपणें दिल्याचें लिहिलें आहे काय?

आपली पत्नी,
सरला

---

[१५] बायकांना उच्च आकांक्षा समजत नाहींत ?

साखरपें,
ता. २२-९-२१.

रा. रा. नारायणराव पाठक यास कु. काशी ढवळे हिचे नमस्कार.

आपल्या आणाभाका झाल्या होत्या व आपणा उभयतांना तरी आपल्या लग्नाबद्दल संशयच नव्हता. योग्य काळीं जनरीतीप्रमाणें वडिलांकडून आपणास पत्र गेलें. अनुकूल उत्तर उलट डाकेनें येईल अशी आशा करीत मनांत मांडे खात होत्यें. पण भ्रमाचा भोपळा फुटला ! माझें नशीबच फुटकें त्याला आपण काय करणार ? आपलें उडवाउडवीचें आणि धरसोडीचें उत्तर वाचून काय वाटलें तें पत्रात लिहितां येत नाहीं. शाकुंतल नाटकांतील पांचव्या अंकात दुष्यंत राजानें " शकुंतला ही माझी कोणी नाहीं. तिला मीं लग्नाचें कधीं वचन दिलें नाहीं, " असें जेव्हां म्हटलें तेव्हां तिला काय वाटलें असेल याची मला आता कल्पना येते. दुष्यत पहिल्या अंकांत विदूषकाला म्हणाला कीं, "शकुंतलेविषयीं माझें मन आसक्त झालेलें आहे तें सगळं खोटं बरं का, तें मी उगाच काहीं तरी थट्टेनें बोललों." (परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।) हेंच आपण मला उत्तर देणार काय ? आपलं सगळं बोलणंचालणं, आपल्या आणाभाका, आपले पुढचे बेत, आपल्या आकांक्षा, हें सगळं " परिहासविजल्पितम् " होतं म्हणावयाचं ?

आपणाला हा ' परिहास ' असेल; ' आहे ' असंच आतां म्हटलं पाहिजे. "आपला खेळ होतो, पण आमचा जीव जातो" असं गोष्टींतल्या बेडकाप्रमाणें म्हणण्याशिवाय दुसरं मी काय करणार ?

आपण इतराप्रमाणें चंचल—चवचाल नाहीं आणि आपण लग्नाला 'होय' म्हणण्यास कांकू करतां तें आपल्या उत्कट ज्ञानलालसेच्या मी आड येईन या भीतीनें आपण म्हणत असाल अशी माझी कल्पना आहे. पण मी आपल्या ऐतिहासिक संशोधनाच्या आड येईन अशी कल्पना तरी मनात कां यावी ? आम्हा बायकाना उच्च आकाक्षा समजत नाहीत ? का आम्हांला दारिद्र्यात राहता येत नाहीं ? कल्पना तरी काय आहे ?

आमच्याविषयीं आपली कल्पना कांहींहि असो, मी आपल्यासारख्या पुरुषांना आपण लग्न करण्याचें नाकारिलें तरीहि थोरच समजत्यें. किंबहुना ध्येयाकरितां 'नाहीं' म्हणूं शकतां म्हणूनच थोर समजत्यें. मघाशीं दुष्यंताची उपमा दिली ती क्षणिक रागाच्या भरांत दिली.

आपण योग्य तेंच करावें. मीहि योग्य तेंच करीन, म्हणजे आपण नाहीं म्हटल्यास जन्मभर अविवाहित राहीन.

आपली बालमैत्रीण,
काशी ढवळे

---

[१६] 'श्रेष्ठ घारिष्ट ?'

इतिहास संशोधन मंदिर,
सदाशिव पेठ, पुणें.
ता. २९–९–२१.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे, मुक्काम बारडोली, यास नारायण पाठक, मुक्काम पुणें, याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मला काशी ढवळे ही मुलगी सांगून आली आहे. तिच्याशीं सुमुहूर्त पाहून मीं लग्न करावें, द्रव्यसाहाय्य पाहिजे असल्यास (श्वशुरांकडून मागून घेऊन) तें देण्यास तूं तयार आहेस वगैरे गोष्टी तूं लिहितोस हें आनंददायक आहे. काशी ढवळे ही मुलगी खरोखरच चांगली आहे, मुहूर्तहि चांगला सांपडेल, ग्रह आडवे आल्यास त्यांची शांति करण्याचें सामर्थ्य 'भूयसी दक्षिणेंत' आहे, वधूचें प्रेम आहे आणि योजिलेल्या वराचेंहि निःसीम प्रेम आहे हें तुला ठाऊक आहेच, पण त्याची इच्छा नाहीं त्याला तूं काय आणि मी काय करणार ? इतिहाससंशोधनाचें मला आतां वेडच लागलें आहे. 'वेड' आहे हें मला ठाऊक आहे, पण तें आता जायचें नाहीं. ध्येयवादी नादी लोक असेच मरावयाचे. देशाच्या नादीं लागून तूं संसाराची होळी करून घेत आहेस हें पाहूनच मी संसारांत पडत नाहीं ! कलेचें वेड असेंच वाईट. आपल्या भाऊ काळ्याची बायको इंदु

हिचें उदाहरण आतां माझ्या डोळ्यांसमोर आहे. ती वाईट नाहीं याची मला दखलगिरी आहे, पण किती चांगली असली तरी बिन्दुमाधव कांहीं तरी दुष्टपणा करून अलम दुनियेंत तिला बदनाम करील आणि मग तिला जिवापेक्षा अब्रू प्यारी असल्यामुळें ती केव्हांतरी आपला नाश करून घेईल अशी मला भीति वाटते. हें सर्व कशामुळें होणार आहे तर कलेच्या प्रेमामुळें. जगातलीं प्रेमं म्हणजे वेडं ! षौक कसलाहि असो, तो केव्हां तरी शोककारक व्हावयाचाच ! प्रेम हें अल्लाविषयीं असो किंवा इस्लामाविषयीं असो, परीविषयीं असो किंवा प्याऱ्या दोस्तासंबंधीं असो, तें मनुष्याला पागल बनवितें, असें एका उर्दू कवीचें अनुकरण करून मी म्हणतों. शेक्सपिअरनेंहि प्रेमी आणि पागल यांना एका माळेचे मणी म्हटलेलें आहे हें तुला ठाऊकच आहे. तात्पर्य, प्रेम म्हणजे पागलपणा. जें जितकें दिसण्यांत सुंदर तितकी त्याला कीड लागण्याची भीति अधिक. जें जितकें समाजाला उपयोगी तितकें तें व्यक्तीला मारक. सृष्टीचा आणि इतिहासाचा हा सिद्धांत त्रिकालाबाधित आहे.

तुझ्या तिकडे कोणाजवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे कागद मिळणें शक्य आहे का ? विचारून पाहावें. पेशवाईत गायकवाड आणि पेशवे यांमध्यें पुष्कळ कटाकटी होत. त्यामुळें मातबर मराठी सरदाराची तिकडे आमदरफ्ती पुष्कळ होती. कळावें.

आपला मित्र,

नारायण पाठक

ता. क.—हें पत्र लिहून झालें, पण डांकेंत टाकण्याचें कांहींतरी निमित्त होऊन राहून जात आहे. काशी ढवळे ही माझी बालमैत्रीण आहे व मी एके काळीं तिच्याशीं लग्न करण्यासंबंधीं वचनबद्ध होतों. आमच्या प्रेमाच्या गोष्टी मीं तुला कितीदां तरी ऐकवल्या आहेत. पण दोन वर्षांपूर्वी ज्ञानप्राप्ति व ज्ञानसंवर्धन, विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें संशोधन, हें मी आपल्या आयुष्याचें ध्येय ठरविलें हें तुला ठाऊक आहे. तरी देखील जणुं कांहीं कांहीं एक ठाऊक नाहीं अशा तऱ्हेनें तूं कां लिहितोस ? मी वचन मोडलें हें वाईट असेल—आहे—हें मला समजतें. तिचें माझ्यावर उत्कट प्रेम आहे हें मी जाणतों. माझ्यावरच्या प्रेमापायीं तिचें कदाचित् प्राणोत्क्रमणहि

होईल हेंहि मी कल्पनेनें कल्पूं शकतों. अशा स्थितींत तिला मारण्याचें पाप माझ्या माथीं येणार हें मी ओळखतो. पण कर्तव्यामध्यें श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद आहेच. आणि काशी शहाणी आहे. ती प्रेमाचें नियमन करून आपल्या जीविताला नवीन वळण लावील अशी मला उमेद आहे. आणि म्हणून मीं प्रेमविषयक कर्तव्याचा त्याग करून ज्ञानविषयक कर्तव्य करण्याचें श्रेष्ठ धारिष्ट दाखविण्याचें योजिलें आहे.

पण प्रश्न असा पडतो कीं, मी आपल्या मनाची फसवणूक तर करून घेत नाहीं ना ! मी नादिष्ट आहें आणि एका नादीं लागलों म्हणजे दुसरे नाद विसरतों या स्वभावदोषामुळें मी काशीला तोंडघशीं तर पाडीत नाहीं ?

नाहीं. ज्ञानप्राप्तीच्या नादामुळें काशीला मी विसरलों नाहीं. तिला विसरणें शक्यच नाहीं. मनाची कुस्तर ओढ होते. पानिपतच्या 'भाऊगर्दींत' सापडलेल्या मराठ्या मर्दाला पळ काढणें चागलें किंवा वाईट हें ठरविणें जसें कठीण पडलें असेल त्याप्रमाणेंच माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे. नाना फडणविसाप्रमाणें पळून जाऊन पुढे डोक्याचा पराक्रम करूं, का काशी ढवळेरूपी पठाणाला शरण जाऊन धर्मान्तर करूं (कारण कर्तव्यकर्म सोडणें म्हणजेच 'धर्मान्तर' करणें) हा माझ्यापुढें प्रश्न आहे. हा प्रश्न सुटत नाहीं म्हणून काय करूं असें मला झालें आहे, इतके दिवस पत्र टाकलें नाहीं आणि अजूनहि टाकीत नाहीं.

आज संध्याकाळीं राजवाडे व वासुदेवशास्त्री खरे भेटले. त्याना माझी अडचण सांगितली. त्यानीं "लग्न करून घे" असें सागितलें. पण त्याच्या शब्दांचाच नव्हे तर सर्व आयुष्याच्या ध्येयाचा रात्रौ १२ वाजेपर्यंत विचार केला. अखेर एकदम स्फूर्ति होऊन निश्चय झाला, समाधान वाटलें. "लग्न करावयाचें नाहीं" हाच तो निश्चय. उद्या सकाळीं उठल्याबरोबर पत्र डाकेनें टाकणार.

नारायण पाठक

---

[१७] मनांतील शल्य

पुणें.
ता. ३०-९-२१.

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस इंदु काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

मी इतके दिवस आपणांस कधींहि पत्र लिहिलें नाहीं, पण आज लिहीत आहें याचें कारण तसेंच महत्त्वाचें आहे. पत्रांतील भाषेकडे आणि शुद्ध-लेखनाकडे आपण चोखंदळपणानें पाहता हें मला ठाऊक आहे, पण मला जसें येईल तसें मी लिहित्यें. चुका दाखविण्यात काहीं अर्थ नाहीं.

पत्र लिहिण्याचं कारण असं कीं, माझ्याविषयीं हल्लीं घरींदारीं फार संशय उत्पन्न झाला आहे. ('दारीं' च असता तर मला त्याची पर्वा नव्हती, पण 'घरीं'हि आहे म्हणून पत्र लिहावें लागत आहे.) संशय अगदीं निराधार नाहीं. बिंदुमाधव म्हस्कर यांचा माझ्याशीं बराच परिचय झालेला आहे आणि ते मला पेटी आणि गाणें शिकवणीपुरतेच नव्हे तर अधिक वेळ शिकवीत बसतात; इतकेंच नव्हे तर त्यानीं एकदां किंचित् अतिप्रसंगहि केला हें आपणांजवळच मी कबूल करत्यें (सरलावन्संकडून हें अगोदरच आपणाला कळलं असेल म्हणून तें लपविण्यांत अर्थहि नाहीं !) परंतु काय असेल तें असो, त्यांचें हृदय वाईट असेल असें मला वाटत नाहीं. भक्तिरसाचीं पदें त्यांनीं म्हटलेलीं ज्यानीं ऐकलीं असतील त्यांना माझें म्हणणें पटेल. खऱ्या भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय अशा रीतीनें पदें म्हणताच येणार नाहींत. फुप्फुस बिघडून दमा झालेल्या मनुष्याला जसं गातां येणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच हृदयाला कीड लागून अनीतिमान् झालेल्या मनुष्याला गाण्यांत उत्तम भक्तिरस आळविता येणार नाहीं. 'अलगुजा'ला किंवा 'फ्ल्यूट'ला चीर गेली असली तर चागले सूर त्यांतून कसे निघतील ! उत्तम गाण्याची देखील अशीच गोष्ट आहे. हृदयांत बिघाड झाला असला तर दुसऱ्याच्या हृदयाचा ठाव घेणारे सूर त्यांतून निघणारच नाहींत. आता एखादवेळेस मनुष्याला मोह होणार नाहीं असं नाहीं. पण हा त्याचा कायमचा स्वभाव आहे असं मानूं नये—निदान असं माझं आपलं बायकी मत आहे. हृदयात खऱ्या भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय अशा रीतीनें पदें म्हणतांच येणार नाहींत. आतां देहधर्मानुसार मनुष्य

एखादवेळेस घसरतोच आहे. ही गोष्ट निराळी. माझी ही अशी दृष्टि आहे; पण लोकांना भलताच संशय येतो. मी म्हणतें बिंदुमाधव वाईट असतील— 'आहेत' असें आपण घटकाभर धरूं या—पण त्यांच्याजवळ गाणं आणि पेटी शिकण्याला काय हरकत आहे ? आपलं मन खंबीर असलं म्हणजे झालं. मला त्याच्यापासून कला शिकावयाची आहे आणि माझी कलेची तहान भागवून घेतांना मी इतर गोष्टींकडे कशाला पाहूं ? अगदीं खरं बोलायचं म्हणजे मला त्याचं गाणं—बजावणंच आवडतं असं नाहीं तर त्यांच्या बरोबर बोलणं—चालणंहि आवडतं. पण त्यांत कांहीं पाप आहे असं मला वाटत नाहीं. मला हरतऱ्हेच्या कलाकौशल्याची आणि सुंदरतेची आवड आहे ती लोकापवादासाठीं मला दाबतां येत नाहीं. ती दाबून चिरडून टाकणें आपणाला इष्ट वाटत असल्यास कळवावें. आपलें मत मला फार विचारार्ह वाटतें म्हणून लिहीत आहें. बायकांना स्वतःच्या कांहीं आवडी-निवडी नसाव्यात काय ? कलेच्या प्रेमाकरितां त्यानीं कलाकुशल लोकाशीं परिचय केला तर तो वाईट काय ? कलावन्त हा नेहमीं वाईटच असतो काय ? आणि तो वाईट असला म्हणून त्याच्या कलेलाहि त्याच्या वाईटपणाचा विटाळ होतो काय ? हा विटाळ त्याच्याशीं कला शिकणारांनाहि बाधक होतो काय ?

'त्याना' माझ्या सगळया हौशी पुरवाव्याशा वाटतात, पण बिंदुमाधवांचा संशय येतो. ते कांहीं स्पष्ट बोलत नाहींत, पण लोकापवाद त्यांच्या कानावर वारवार आदळून त्यांना चैन पडूं देत नसावेत. त्यांच्या मनात कांहीं तरी मला स्पष्ट सांगावेसें वाटत असावें, पण सांगवत नाहीं. माझीहि अशीच अवस्था झाली आहे. बिंदुमाधवाचा अतिप्रसंग मीं सरला-वन्संना सांगितला (आपणालाहि आता या पत्रांत कळविला); पण त्याना प्रांजलपणें सांगवत नाहीं; भीति वाटते. भीति कसली ती सांगता येत नाहीं. शिकवणी बंद करतील ही भीति आहेच. पण खरी भीति भलत्या संशयाची. मी गुन्ह्यांत साथीदार आहें आणि आपला गुन्हा लपविण्याकरिता साथीदारावर उलटत आहें असा कदाचित् संशय यावयाचा. म्हणून कांहींच बोलू नये असें वाटतें. पुरुषांचं मन कोणीं सांगावें ? आणि त्यांचं मन कलुषित झालं तर माझ्या जन्माचं मातेरं होईल. मला टाकतील. हें कांहींच

नाहीं,—खरं दुःख याचं कीं त्याच्यासारख्यांना मीं दुःख दिलं आणि त्याच्यासारख्याचं प्रेम मीं गमावलं !

आपणाला सगळ्या गोष्टी दिग्दर्शित केल्या आहेत (विस्तारानें लिहूं लागल्यावर एक कादंबरीच होईल !), तरी आपण योग्य तो उपदेश मला करावा आणि वाटल्यास त्यानाहि करावा. त्याचं मन अलीकडे माझ्याशीं खुलं नाहीं हें माझ्या हृदयातील शल्य आहे. तें कसंहि करून दूर करावं.

सरलावन्संची प्रकृति ठीक आहे. त्या आपणांला लवकरच छोटासा आहेर करतील असं वाटतें. पण त्या आहेराचें कौतुक करण्यास आपण इकडे यावें, पण सरकार येऊ देते का आपणांस तुरुंगांत डांबून ठेवतें हा प्रश्नच आहे. इतके दिवस सगळ्यांचे आनंदात गेले, पण आता सगळ्यानाच आप—आपल्या परीनें काळज्या उत्पन्न झाल्या आहेत. ईश्वराची मर्जी.

इंदु काळे

---

[१८] धर्माभिमानी ?

कसबा पेठ, पुणें,
ता. ९--१०--२१.

रा. विनायकराव भोळे, मुक्काम बारडोली, यास सा. न. वि. वि.

आपले हितचिंतक म्हणून हें पत्र लिहीत आहों. आपले मित्र नारायणराव पाठक याचा सौ. इंदुबाई याच्याशीं फार परिचय होत चालला आहे तो लोकांना पाहवत नाहीं. आपणांला पाहवत असल्यास कोण काय करणार ? सुधारकाना काय वाटेल तें वाटो, आम्हां सनातनी हिंदु लोकाना तरी असला अतिपरिचय आवडत नाहीं. बिंदुमाधव म्हस्कराचेबद्दल नारायणराव गावामध्ये खोट्या कंड्या उठवीत आहेत. पण हें सर्व आपलें कृष्णकृत्य झाकण्याकारिता आहे. भाऊराव काळे याना आम्ही पत्र लिहिलेंच आहे. आपण त्याचे नातलग व स्नेही म्हणून आपणासहि लिहीत आहों.

सही करणें कायद्याच्या दृष्टीनें धोक्याचें आहे म्हणून आम्ही कसबा-पेठवासी सनातन धर्माभिमानी लोक सही करीत नाहीं.

आपले

धर्माभिमानी हितेच्छु

[१९] मनांतील किल्मिषें कशीं निघून जातील ?

बारडोली.
ता. १०–१०–२१.

सौ. इंदुबाई काळे यांस विनायकराव भोळे याचा नमस्कार वि. वि.–

तुमचें पाहिलेंच पण विलक्षण पत्र मिळालें. तुम्ही प्रांजलपणें आणि माझ्यावर पूर्णपणें विश्वास ठेवून अत्यंत स्नेहभावानें पत्र लिहिलेत हें पाहून आनंद झाला. पण मजकुरानें मात्र मनाची चलबिचल झाली.

भाषाशुद्धीकडे आणि शुद्धलेखनाकडे माझी जी नजर असते तिची आपल्या कुटुंबांत चेष्टा उडविण्यांत येतें हें मला ठाऊक आहे. पण गाणें ऐकतांना बदसूर आले म्हणजे जसें तुम्हाला होत असेल तसेंच मला अशुद्ध लेखन पाहिल्यानें होतें. पण हा अगदीं गौण प्रश्न आहे.

तुमच्या पत्रातील महत्त्वाच्या भागासंबंधीं काय लिहावें हें निश्चित ठरविणें कठिण आहे, म्हणून जे विचार जसे सुचतील ते तसे लिहितों.

(१) भाऊरावांच्या कानांवर सर्व प्रकारचे लोकापवाद गेले आहेत व ते ‘ मित्र ’ मंडळींच्या कुचेष्टांचा विषय झाले आहेत ; तरी सुद्धा ते तुम्हाला एका शब्दानें दुखवीत नाहींत किंवा स्वातंत्र्याच्या आड येत नाहींत. यांत त्यांचा जो मनाचा थोरपणा आहे तो कधींहि विसरूं नये.

(२) दुसरी गोष्ट अशी कीं कलेची आवड ठीक आहे, पण कलेपायीं नीति नावडती होणें चागलें नाहीं. गाण्यामध्यें ताना आणि आलाप याचे बाबतींत गाणाऱ्याला थोडेंबहुत स्वातंत्र्य असलें तरी त्यानें ‘ ताल ’ केव्हाहि संभाळलाच पाहिजे. त्याप्रमाणेंच कलेकरिता थोडेंबहुत स्वातंत्र्य इष्ट आहे, पण नीतीचें ‘ ताल–तंत्र ’ संभाळलेंच पाहिजे. कलेची तहान भागविण्याकारितां नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणें बरें बर नाहीं. भाऊरावांशीं विवाहबद्ध झालात तेव्हा तुम्हीं काहीं बंधनें आपण होऊन स्वीकारलींत तीं मोडणें चागलें नव्हे. हें मी गूढ अध्यात्माचा आधार घेऊन म्हणत नाहीं तर ही साधीसुधी नीति आहे. दुसऱ्याला आपल्यामुळें दुःख होऊं नये अशी कोणत्याहि विचारी माणसाची इच्छा असते. पतीला आपल्यामुळें दुःख होऊं नये हें पत्नीला तर वाटणें साहजिकच आहे.

अर्थात् दुःख न होईल असें वागणें हें तिचें कर्तव्य होतें. 'सहधर्मचारिणी' या नात्यानें तिनें जीं कर्तव्यें अंगावर घेतलेलीं असतात तीं हरतऱ्हेच्या सुखोपभोगाच्या व विलासांच्या आड येतील, कलाविषयक हौशी-आवडींना त्यामुळें पायबंद बसेल, देशाभिमानाच्या व इतर कर्तव्यांशीं त्याचा लढाहि होईल; पण तीं झुगारून देणें सामान्यतः इष्ट नाहीं.

आता तुम्ही म्हणाल कीं, "बिन्दुमाधव म्हस्करांशीं गाणेंबजावणें शिकण्यात वाईट काय आहे? वाईट कांहीं नाहीं, पण बिन्दुमाधव हे मनुष्य आहेत आणि तुम्हीहि मनुष्यच आहांत. अतिपरिचय झाला असता कोणाला केव्हा मोह होईल याचा नेम नाहीं, म्हणून मोहकारणच दूर सारावें. हें तुम्हाला इष्ट वाटत नसल्यास भाऊरावांशीं प्राजलपणें सर्व गोष्टी बोलाव्यात आणि त्यांची संमति घेऊन शिकवणी चालू ठेवावी. मन मोकळें करून ('सर्व' नाहींत तरी बहुतेक सर्व) गोष्टी बोलल्यास ते आपल्या कलेची हौस पुरवतील आणि लोकात उठलेल्या कंड्याना भीक घालणार नाहींत. त्याचें तुम्हावर किती प्रेम आहे याची तुम्हाला कल्पना नाहीं; मला आहे. त्याना कलेची हौस नाहीं असें नाहीं, पण तुमच्यासारखी उत्कट नाहीं एवढेंच. तुमच्या यौवनाने आणि सौंदर्यानें त्याचें प्रथम लक्ष वेधलें, मग तुमची कलाभक्ति व कलानिपुणता पाहून त्याचें तुमच्यावर प्रेम बसलें, व तुमचा प्राजलपणा आणि स्वतःच्या मतांबद्दलचा आग्रह यानीं तर त्यांचें मन काबीजच केलें, असा त्यांच्या प्रेमाचा थोडक्यांत इतिहास आहे, हें त्यांचीं बरीचशीं गुपितें जाणणारा मी तुम्हाला सांगतों. या गोष्टी सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं, तुम्ही भाऊरावांशीं सरळपणें आणि कांहीं एक आडपडदा न ठेवता बोलावें. असें बोलणें झाल्यास उभयताच्या मनांतील सगळीं किल्मिषें निघून जातील.

आपण सगळे एकत्र जमून बोललों-चाललों असतों तर सगळ्या गोष्टी टीक जमल्या असत्या. पण मला तिकडे येणें शक्य नाहीं. वरजावई म्हणून तुमच्या घरांतला पाहुणचार सोडून लवकरच मी चतुर्भुज होत्साता सरकारचा जांवई होणार आहे आणि तुरुंगांतला गोड पाहुणचार घेणार आहे! गोष्टी थट्टेवारी नेऊन आगामी घोर प्रसंगाचा कठोरपणा कमी

करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे; पण तो कसा साधणार? तथापि गोष्टी थट्टेवारी नेण्याचा प्रयत्न करावयाचा नाहीं, तर काय रडकथा सांगूं? माझ्याविषयीं कांहीं काळजी करूं नये. तीन वर्षांनीं का सहा वर्षांनीं सुटून आल्यावर पुनः आपले सगळ्यांचे दिवस आनंदात जातील अशी मला आशा आहे. त्या दिवसाची मी तुरुंगात वाट पाहत राहीन.

सौभाग्यवतीसंबंधानें काय लिहूं? कांहीं लिहीत नाहीं झाल. उभयतास आशीर्वाद.

विनायकराव भोळे

---

[२०] तुरुंगांत पाऊल टाकण्यापूर्वीं

बारडोली,
ता. १५-१०-२१.

प्रियमित्र भाऊ काळे व प्रियपत्नी सरला यास विनंति विशेष.

सत्याग्रह करून तुरुंगांत जाण्यापूर्वी हरतऱ्हेचे विचार येत आहेत त्याबद्दल उभयताना पत्र लिहीत आहें.

गुजराथी लोकांचा माझा अनुभव त्याचेविषयीं अनुकूल ग्रह उत्पन्न करणारा आहे. त्याच्यामध्यें दिखाऊ स्नेह आणि आदरसत्कार आपल्या-पेक्षा अधिक आहे, (या बाह्य आदरसत्काराला व स्नेहाला ते ' विवेक ' म्हणतात) पण एकंदरींत जात्या ते प्रेमळ आहेत. मी आजारी असताना एका कुटुंबाने माझी जी सेवा केली तिचें कौतुक करावें तेवढें थोडें.

एकदा मला विलक्षण अनुभव आला. मी संध्याकाळीं सायकलवर बसून फिरत फिरत लांब गेलों होतों. परत आपल्या गांवीं येतांना रात्र झाली आणि मलाही थोडीशी भीति वाटूं लागली. पण दरिद्र्याना आणि त्यांत पुरुषांना भीति वाटण्याचें स्तोम माजविण्याचें कारण नसतें, आणि माजवून चालतहि नाहीं. अशा प्रकारचे विचार मनात येत आहेत, तोंच एक (पठाण नाहीं ! तर) गरीब मजुराची मध्यम वयाची एक सुंदर स्त्री दिसली. ती गुजरातीमध्यें म्हणाली, " दादा, मला सोबत करता का? सायकल सावकाश चालवा, मी आपल्याबरोबर धावत येत्यें. मी बाई

माणूस आहे, मला भीति वाटत आहे," माझ्याबद्दल तिला इतका विश्वास वाटला हें पाहून मी आनंदलों आणि सायकलवरून उतरून तिच्याबरोबर चालूं लागलों. वाटेंत कांहीं तरी बोलणें काढलें पाहिजे म्हणून तूं कोण, कोणाची, वगैरे विचारलें, तेव्हां तिचा नवरा गवंडी असून त्याला दारूचें व्यसन आहे, उशीर झाला तर तो रागावेल आणि मारील असें तिच्याकडून समजलें. ती स्वतः मजुरी करून चार–आठ आणे मिळविते; खेड्यात राहणाऱ्या तिच्या भावानें आज तिला बोलावलें होतें म्हणून त्याच्या गावीं ती गेली होती तेथून निघता निघतां उशीर झाला. नवऱ्याला घरीं आल्यावर त्याला खायला कोण देईल ही प्रेममूलक एक काळजी आणि रागावला तर किती आणि कसा मारील ही भीतिजन्य दुसरी काळजी! नवरा दारूबाज होता तरी त्याच्याबद्दलचें तिचें प्रेम अवर्णनीय होतें. तें पाहून मला तिच्याबद्दल अतिशय आदर वाटूं लागला. अशिक्षित आणि गरीब असली म्हणून काय झालं, ती खरोखर साध्वी होती आणि या साध्वीनें माझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकून मला सोबतीला रहा म्हणून सांगितलं यात मला बहुमान वाटला. माझ्यावर तिनें इतका विश्वास ठेवावा इतकें तिला काय दिसलें कोणास ठाऊक!

आतां दुसरी एक गोष्ट सुचली आहे ती लिहितों. गीतारहस्याचें वाचन करीत असतां मला गीतेंतील पाठाबद्दल कांहीं कल्पना सुचल्या. पण बारडोलीच्या धादलींत वेळ कोणाला आहे आणि पुस्तकें कोठून मिळणार?

आता तिसरी गोष्ट लिहितों. (क्रम किंवा संगति पाहूं नये. वाईत लिहीत आहें.) माझा हिशेब तपासून पाहण्यास बापूजींकडून (म्हणजे अर्थात् गांधींकडून) एक मनुष्य आला. त्यानें २॥ आण्याचें एक व्हाउचर नाहीं अशी माझ्या हिशोबात चूक काढली आणि भलतेंसलतें तो बोलूं लागला. व्हाउचर नसणें ही चूक आहे आणि अडीच आणे मी भरणेंहि प्राप्त होतें; पण माझी पूर्वपरंपरा, माझें अलीकडील वर्तन, चळवळींत पडण्यांतील माझे हेतु, माझा दर्जा, वगैरे पाहून तरी या गृहस्थानें भलतें-सलतें बोलावयास नको होतें. सार्वजनिक फंडाबाबत चोख असणें आवश्यक आहे ही गोष्ट खरी असली तरी सारासार विचार अगदींच सोडावा काय? कदाचित् तो गृहस्थ आपलं कर्तव्य करीत असेल आणि मी त्याला उगीच

दोष देत असेन. आपण चूक करून दुसऱ्याला नांवें ठेवण्यांत अर्थ काय ? एवढें मात्र मनांत येतें कीं, देशप्रेमामुळें द्रव्यहानि झालीच, संसारसुख संपलें, ज्ञान–लालसा पोटांतच जिरली आणि आतां यःकश्चित् चुकीमुळें नावहि बद्दू होण्याची वेळ आली आहे !

याला दुसरें एक कारण असूं शकेल. मला एका डिटेक्टिव्ह ऑफिसरानें एकीकडे नेऊन "महिना ५०० रुपये देववितों. गांधींच्या राजकारणांतल्या बातम्या देत जा," असें म्हटलें. मीं अर्थातच नाहीं म्हटलें. तथापि डिटेक्टिव्ह ऑफिसराजवळ एकीकडे बोलणें चाललेलें काहींनीं पाहिल्यामुळें मी डिटेक्टिव्ह असावा असा संशय पसरला आहे आणि म्हणून या संशयाला बळी पडल्यामुळेंच २॥ आण्याच्या चुकीबद्दल त्या ऑडिटर गृहस्थानें माझी कठोर शब्दांनीं हजेरी घेतली असावी ! जगात गैरसमज असें नुकसान करीत असतो !

* * *

— भाऊ, तुरुगात जाण्यापूर्वी तुला आता एक गोष्ट सागतों. थोडक्यांत सागतों; पण लाख रुपयांची आहे. इंदूला व्यवहार समजत नाहीं; तिला कलेचें भलतेंच वेड आहे; पण ती शुद्ध व निर्मळ आहे. माझ्यावर विश्वास ठेव आणि सगळे किंतू, सगळे संशय, सगळीं शल्यें हृदयांतून बाहेर काढून टाक.

* * *

—सरले, तुला काय लिहावयाचें ? व्यवहार न समजणारा आणि ध्येयाचें वेड लागलेला तुझा पति तुला आणि स्वतःला दुःखात लाटीत आहे. सुखानें का तो ही गोष्ट करीत असेल ? नाहीं. मला माझें ध्येय तुरुंगाकडे लोटीत नेत आहे. गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें, 'बलादिव नियोजितः' अशी माझी स्थिति आहे. क्षमा कर वगैरे कांहीं लिहीत नाहीं. तूं माझ्यापेक्षां विद्येत कमी असलीस तरी कर्तव्य–अकर्तव्य जाणण्यांत अधिक समंजस आहेस अशी माझी मनोदेवता सागते.

तुझ्याविषयींहि मलत्या कंड्या उठत आहेत असें निनावी पत्रावरून समजलें. पण या कंड्यांची योग्यता न समजण्याइतका मी 'भोळा' नाहीं.

विनायक भोळे

[२१] खूप पैसा मिळतो, पण—

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
१–१–२२.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस भाऊ काळे याचे सा. न. वि. वि.

आपणांस १॥ वर्षांची शिक्षा झाली हें तारेनें कळलें. जिवावरचें शेपटीवरतींच गेलें म्हणावयाचें ! १० वर्षांची सजा दिली असती तर त्यांचें आपण काय केलें असतें ?

सरलेला अर्थात् दुःख झालें आहे. पण तिनें हाय खाल्ली नाहीं. ती इतकी धीराची असेल असें वाटलें नव्हतें. आईची व आप्पांची अवस्था मात्र दिवसेंदिवस शोचनीय होत चालली आहे. जांवयाला झालेल्या शिक्षेमुळें (आणि सुनेबद्दलच्या बऱ्यावाईट कंड्यांमुळें) दोघेंहि म्लान झालेलीं आहेत. पण करावयाचें काय ?

वर कंड्याचा उल्लेख केला तो कदाचित् करावयास नको होता. पण एका अर्थी केला हेंच बरे झाले. मी बिंदुमाधव म्हसकरांबद्दल भलताच संशय घेत नाहीं, कारण तो जरी मला संशयास्पद दिसत असला तरी इंदुबद्दल माझी खात्री असल्यामुळें त्याच्या शीलाविषयीं विशेष विचार करण्याचें कारण नाहीं.

प्रयत्नपूर्वक उदार बुद्धि ठेवून वर हें लिहिलें खरें, पण पोटांत काय होत आहे तें तुला समजण्यासारखें आहे.

सरलेला याच्यांतच पत्र लिहिण्यास सांगितलें होतें, पण ती आळस करीत आहे. तिला कांहीं दिवस गेले आहेत, हें मागें एकदां कळविलें होतें बाळंतीण झाल्यावर खुशालीचें पत्र पाठवीनच. काळजी करूं नये. तिची प्रकृति चांगली आहे.

माझें कंत्राटाचें बस्तान चांगलें बसत चाललें आहे. नोकरी धरली नाहीं हेंच बरें झालें. स्वतंत्र राहून पैसे मिळत आहेत. पण,—पण ही स्वतंत्रता दिखाऊ आहे. मला नेहमीं घराबाहेर जावें लागतें. बायकोशीं चार गोष्टी बोलाव्यात, तिला कोठें घेऊन जावें, तिच्या हौशी पुरवाव्यात,

गायनादि कलांकडे लक्ष द्यावें हें मला साधत नाहीं. इंदु पुष्कळ सुंदर वस्तु विकत घेते, पुष्कळ प्रकारचीं लुगडीं–पातळें नेसते, टेबलावर सुंदर सुंदर मांडणी करते, पण तिची वाहवा करावी किंवा निदान तें तें सौंदर्य ध्यानात आलें आहे एवढें तरी दाखवावें, अशा गोष्टी माझ्या रूक्ष, साध्यासुध्या, व्यावहारिक माणमाला न साधल्यामुळें जें व्हावयाचें तें होतें. माझे दोष मी जाणतों, ते सुधारण्याचा प्रयत्न करतों पण हे प्रयत्न कृत्रिम दिसतात (आणि असतातहि)!

नारायणराव पाठकांच्याविषयीं एक गोष्ट सांगावयाची आहे. त्यांनीं काशी ढवळे हिच्याशीं लग्न करण्याचें नाकारिलें हें तुम्हांस मागेंच लिहिलें. त्याच्यानंतर त्यांचे मन फिरलें होतें. योजिलेल्या वधूनें " आपण माझ्याशीं लग्न न केल्यास मी आजन्म अविवाहित राहीन " अशा अर्थाचें पत्र लिहिलें होतें तें त्यानें मला दाखविलें आणि "मन हेलकावे खात आहे" असे तो म्हणाला. इतिहासकार राजवाड्यांनींहि "तूं लग्न करून घे माझ्या नादीं लागूं नकोस," असें त्याना पत्र लिहिलें म्हणतात. पण काय झालें कोणास ठाऊक. नारायणरावानीं मुलीला पत्र लिहून कळविलें कीं " माझा इलाज नाहीं. मराठ्यांच्या इतिहासाचें कार्य मला तुझ्या प्रेमापेक्षा किंवा तुझ्या जीवितापेक्षा अधिक मौल्यवान वाटते." ध्येयनिष्ठ माणसांचें सगळेंच निराळें !

तीन तीन महिन्यांनीं कैद्यांना पत्र लिहिण्याची परवानगी असते. तरी परवानगी मिळाल्याबरोबर सविस्तर पत्र लिहावें. मी स्वतः फारशीं पत्रें लिहीत नाहीं, लिहिलीं तर सविस्तर लिहीत नाहीं, पण लोकानीं मला सविस्तर पत्रें लिहावींत असें मला वाटतें आणि तीं वाचण्यांत मला आनंद होतो ही माझी खोड तुला ठाऊकच आहे.

आपला मित्र व मेहुणा
भाऊ काळे

———

[२२] सगळे खुशाल !

साबरमती जेल,
२१–११–२२.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

मला जेलमधील कांहीं किरकोळ शिक्षा झाल्यामुळें पत्र लिहिण्याचा माझा हक्क मीं इतके दिवस गमावला होता. गेल्या तीन महिन्यांत जेलचा नियम माझेकडून मोडला गेला नाहीं. म्हणून आता परवानगी मिळाली आहे. पण काहीं लिहावेंसें वाटत नाहीं.

आप्पांची व घरातल्या सर्व माणसांची प्रकृति कशी आहे तें कळवावें. बाकी इंदु, सरला व छोटू आणि इतर सर्व मंडळी खुशाल असतीलच, कारण मला वाईट वाटूं नये म्हणून तीं खुशाल आहेत असेंच आपण नेहमीं लिहिणार हें मी जाणून आहें ! मी खुशाल आहें हें मात्र मी खरें लिहिलें आहे. मी सुटण्याच्या सुमारास जेलमध्यें कपडे पाठवावेत व कोठें येऊं तें कळवावें. खुशालीचेंहि त्या वेळीं सविस्तर पत्र लिहावें.

आपला
विनायक भोळे

———

[२३] पुढचे बेत

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती
ता. ३-६-२३.

प्रियपत्नी सरला हीस अनेक आशीर्वाद विशेष

मी काल साबरमती जेलहून सुटलों. छोटू आजारी होता म्हणून मागील पत्रांत लिहिलें होतेंस. तो आतां कसा आहे ? तूं अहमदाबादेस येशील असें वाटलें होतें. पण परवां जेलरनें भाऊचें पत्र दिलें त्यावरून तूंहि आजारी आहेस असें कळलें.

परवां तेथील युरोपियन जेलरनें मला ऑफिसांत बोलावून घेतलें तेव्हां मी मोठ्या आनंदानें तेथें गेलों. मला वाटलें कीं कपडे वगैरे तुमच्याकडून आले असतील तें सांगण्याकरितां त्यानें बोलावलें असावें.

पण त्याच्या ऑफिसांत गेल्यावर त्यानें भाऊचें पत्र हातांत दिलें व वाचण्यास सांगितलें. कोणत्या आशेनें मी पत्र वाचण्यास घेतलें होतें आणि झालें काय ! पत्र वाचतां वाचतां माझ्या डोळ्यात अश्रू आले आणि मी रडूं लागलों. तेव्हा जेलरनें खांद्यावर थोपटल्यासारखें करून दयार्द्र बुद्धीनें एका कोपऱ्यातल्या खुर्चीवर बसण्यास मला सांगितलें ! माझ्याबद्दलच्या शोकामुळें तुझ्या आईचें दुखणें त्रिकोपास गेलें ! जेलमध्यें मी आनंदांत आहें हें पत्रात लिहीत होतों, पण हें सगळें खोटें आहे असें तिला वाटत असलें पाहिजे; जावयाबद्दलच्या शोकामुळें (आणि सुनेबद्दलच्या लोकापवादामुळें) बिचारी अकालीं मरण पावली. पण कदाचित् आपल्यापुढें जीं दुःखें वाढून ठेवलेलीं दिसतात तीं पाहावीं लागूं नयेत म्हणून ईश्वरानें तिची सोडवणूक केली असेल !

जेलमध्यें मला खरोखरच विशेष त्रास झाला नाहीं. अहमदाबाद येथील काहीं मित्रानीं वशिला लावून म्हणा किंवा पैसे भरून म्हणा मला एक दिवस मेवामिठाई पाठविली. ती मीं खाल्ली, पण खातांना असा विचार आला कीं हें धोक्याचें आहे. कोणीं पकडलें तर स्वतःलाच नव्हे तर बाहेरच्या मित्राना शिक्षा होईल. खाऊन झाल्यावर मिठाई घेऊन येणाऱ्या मित्राला निक्षून सांगितलें कीं, पुनः असें कांहीं करूं नये. आपण आणल्यास किंवा पाठविल्यास मी कशाला बोटहि लावणार नाहीं.

निक्षून सांगण्याचें दुसरें एक कारण झालें होतें. तें असें कीं नारायणराव पाठकांकडून याच मित्रमंडळींच्या मार्फतीनें मला एक थोडेंसें महत्त्वाचें पत्र चोरून पाठविण्यांत आलें होतें. पत्र वाचून आनंद झाला. पण तें लपवावें कसें हा प्रश्न पडला. लपविण्यापेक्षां फाडून टाकलेलें बरें असा विचार करून त्याचे बारीक बारीक तुकडे करून गजाबाहेर टाकले. पण चोरटें मन भित्रें असतें. मनांत अशी भीति उत्पन्न झाली कीं, हे कपटे जर कोणाच्या नजरेस पडले आणि त्यानें ते मेहनत घेऊन जुळवले तर मला आणि माझ्याबरोबर माझ्या मित्राना चांगलीच शिक्षा होईल. तेव्हां चोरून पत्र आणण्याचें किंवा लिहिण्याचें काम आपल्यासारख्या बावळटांना जमावयाचें नाहीं असें मनाशीं ठरविलें आणि असल्या फंदांत पडावयाचें नाहीं असा कानाला खडा लावून घेतला.

जेलमधील बारीकसारीक मनोरंजक अनुभव भेटीअंतीं सांगेनच. येथील स्वच्छता आणि शिस्त हीं वाखाणण्यासारखीं आहेत. हिंदी जेलरपेक्षां युरोपियन अधिक सरळ असतो असा माझा अनुभव आहे तो प्रांजलपणें कबूल केला पाहिजे.

जेलमधून ज्या दिवशीं मला सोडलें त्या दिवशीं वास्तविक ८–९ ला जेलच्या बाहेर पडावयाचा, पण पदोपदीं त्रास देणारें माझें दैव माझ्या आड आलें आणि सुटण्याला बारा वाजले ! माझें स्वागत करण्याकरितां आलेल्या थोर थोर मंडळींना बाहेर उन्हांत तिष्ठत बसावें लागलें म्हणून अतिशय वाईट वाटलें.

इंदूचें आणि भाऊचें आतां चांगलें सूत जमलें आहे असें तुझ्या पत्रावरून दिसतें. पण बिन्दुमाधव म्हस्करांची शिकवणी बंद करणें इंदु अद्यापि कां चालढकलीवर नेत आहे याचा उलगडा होत नाहीं.

बापूजींना (मला 'महात्मा गांधी' हे शब्द आता परकीपणा दाखविणारे वाटतात.) मी भेटलों तेव्हाचा प्रेममय व कारुण्यपूर्ण प्रसंग वर्णन करीत नाहीं. आवेग ओसरल्यावर घटकाभर इकडचें तिकडचें बोलणें झालें. जाण्यापूर्वी ते म्हणाले कीं, " आता तुम्ही महाराष्ट्रात कोठें तरी खेड्यांत जाऊन खेड्याची सुधारणा करण्याचें काम हातीं घ्यावें अशी माझी इच्छा आहे. " मींहि तुरुंगांत विचार करून मनाशीं हेंच ठरविलें आहे असें त्यांना सांगितलें. त्या वेळीं बापूजींना भेटण्यास दुसरी मंडळी आल्यामुळें बोलणें तेथेंच राहिलें. पण आतां पुण्यपत्तनस्थ सरलाबाईंना आणि छोटूरावाना एखाद्या खेड्यात राहावें लागणार असा रंग दिसत आहे. एवढेंच सध्यां लिहितों.

बी. ई. झाल्यावर नोकरी न धरता भाऊनें स्वतंत्र धंदा करण्याचें ठरविलें हें चागलें केलें. त्याला कंत्राटांत किफायत पुष्कळ होते, पण बिचाऱ्याला सुख कोठें आहे ? मला भेटण्यास येणार होता, पण आयत्या वेळेस महत्त्वाचें काम निघालें म्हणून येऊं शकला नाहीं, ही लहानशी गोष्ट सोडली तरी आई वारली, बायकोबद्दल लोकापवाद, बहिणीला (मेव्हण्याच्या मूर्खपणामुळें) हालअपेष्टा सोसाव्या लागणार आहेत अशी भीति, वडील

आजारी आणि दुःखीकष्टी—अशा स्थितींत कंत्राटांतील किफायत किती सुख देत असेल तें दिसतेंच आहे.

नारायणराव पाठक हे डच रेकर्ड्समध्यें मराठ्यांच्या इतिहासाची कांहीं माहिती मिळेल म्हणून मुंबईस जाऊन डच भाषा शिकले हें मागें ऐकलें. आतां गोवें येथें जाऊन तेथील रेकर्डमध्यें कांहीं ऐतिहासिक माहिती असेल ती वाचतां यावी म्हणून पोर्तुगीज भाषा शिकत आहेत असें ऐकतों. लवकरच बेल्जिअन आणि स्पॅनिश भाषा शिकूं लागतील असें भाकीत करावेंसें वाटतें ! ते डच व पोर्तुगीज भाषा शिकत आहेत यांत कांहीं वाईट नाहीं, पण इकडे तिकडे वणवण हिंडावयाचें, खाणें—पिणें जेथें जें मिळेल त्यावर भागवावयाचें, यामुळें त्याची प्रकृति बिघडत असल्याचें ऐकून वाईट वाटतें. काशी ढवळे ही त्याच्या चांगल्या ओळखीची आणि आवडती होती हें तुला ठाऊक आहेच. " लग्न करण्याचा पुनः मोह होत आहे, पण कष्टानें मी आवरीत आहें " असें तुरुंगांत त्यांची एकदा जी चोरून मुलाखत झाली तींत त्यांनींच कबूल केलें. ऐतिहासिक जिज्ञासेच्या पाठीमागें लागून स्वतःचा नाश करून घेत आहेत झालें. (देशभक्तीच्या नादीं लागून मीहि तेंच करीत आहें !) मी लवकरच तिकडे येईन.

कोकणांतील लोणगांव तालुक्यांतील पाचबावडी या गावीं राहून तेथें ग्राम—सुधारणेचें काम करावें म्हणतों. गांवाची निवड कशी काय वाटते ? मूळ योजनेलाच जर विरोध असेल, म्हणजे असल्या फंदांत मी इतःपर पडूं नये असेंच जर तुला वाटत असेल तर मात्र मला सर्व गोष्टींचा पुनः विचार केला पाहिजे. कारण तुझ्या दृष्टीनेंहि मला पाहण्यास शिकलें पाहिजे हें मी जाणतों. मनांतलें खरेंखरें कळवावें.

तुझा देशवेडा पति
विनायकराव भोळे

———

[२४] म्हस्करांची शिकवणी बंद

पुणें,
ता. ९-११-२३.

मित्रवर्य भोळे यांस सा. न. वि. वि.

आपण, सरला, व छोटू पाचबावडीस आनंदानें राहत आहात आणि गावात आपणास मानमान्यता मिळत आहे हें ऐकून समाधान झालें. वास्तविक तुम्ही शहरांत राहणारे प्रोफेसर व्हावयाचेत, पण खेड्यांतील पुराणिक आणि वैद्य व्हावेंत अशी ईश्वराची इच्छा होती. हेंहि कांहीं वाईट नाहीं ! रात्रीची शाळा कशी चालली आहे तें कळवावें. आपण पगारी मास्तर ठेवावा, मास्तराचा पगार मी देत जाईन. स्वतःचा मौल्यवान वेळ दवडूं नये. आपण गीतेवर एखादें पुस्तक लिहावें अशी इच्छा आहे. तरी वाचन करीत राहावें, लहान गोष्टी इतराकडून करून घ्याव्यात. (पण हें तुमच्या हातून होईल असें दिसत नाहीं. प्रत्येक ठिकाणीं स्वतः मरावयाचें ही आपली खोड मेल्याशिवाय जावयाची नाहीं !)

इकडची बातमी अशी कीं, बिन्दुमाधव म्हस्कर याची शिकवणी बंद झाली आहे. मी काहीं एक बोललों नाहीं. इंदूलाच कांहीं तरी अनुभव आला असला पाहिजे. तिनेंच त्याना सांगितलें असलें पाहिजे. ते मधून मधून येतात, पण इंदु त्याच्याशीं तुटकपणेंच वागते असें मला तरी दिसतें.

अप्पाची प्रकृति त्यातल्या त्यात बरी आहे. मुलीकडून नातवाचें मुख पाहण्याचें सुख लाभलें त्याप्रमाणें मुलाकडूनहि नातवाचें मुख पाहण्याचें सुख लवकरच मिळण्याचा रंग आहे असें ते बोलत असतात. मला हें ऐकताना लाज वाटते, पण प्रेमळ म्हाताऱ्या वडिलाना मी काय शिकवणार ? इंदूलाहि पुत्रमुख पाहण्याची इच्छा फार दिसते ! छोटूच्या लीलांचें ती वर्णन करीत असते, त्यांत त्याचें कौतुक करावें ही इच्छा आहे, का आपणांलाहि असाच मुलगा असावा अशी गुप्त वासना आहे हें कोण सांगणार ? ईश्वराची तशी इच्छा असल्यास छोटूच्या ऐवजीं एखाद्या ' छोटी '-वरच तिला समाधान मानून घ्यावें लागेल. आणखी चार पांच महिने

वाट पाहिली म्हणजे सगळ्या गोष्टी स्पष्ट होतीलच. मला इतका वेळ काय सांगावयाचें होतें तें आता कळलेंच आहे.

आपला मित्र व मेहुणा,
भाऊ काळे

[२५] गरिबींतला आनंद

पांचबावडी,
१–१–२४.

प्रिय भाऊ यास सरलेचे नमस्कार वि. वि.

आमचे दिवस येथें गरिबींत पण फार सुखात जात आहेत. गांवात मानमान्यता वाढत आहे. आनंदाला पारावार नाहीं. गैरसमजुती होतात, पण छोटूच्या लाडासंबंधानें. भांडणें होतात, पण तीं छोटूच्या कौतुकासंबंधानें. मतभेद आहेत, पण ते छोटूवर अधिक प्रेम कोणाचें याबद्दल. आणि खरें बोलावयाचें म्हणजे अधिक प्रेम कोणाचें आहे हें सागता यावयाचे नाहीं ! त्याला माझ्यापेक्षां यांचा फार लळा आणि हेहि न लाजतां आणि त्रास न मानतां त्याला नेहमीं घेतात. बाजारात जातांना, फिरायला जातांना, फार काय रोगी पाहण्यास जातांना सुद्धां तो त्याचेबरोबर असावयाचाच. इतके लाड करणें या गावांतल्या चाली-प्रमाणें प्रशस्त नाहीं. पण लोकमताला कधींहि भीक घालावयाची नाहीं, आपल्या मनाला योग्य वाटेल तें करावयाचें, हा जन्मस्वभाव ठाऊकच आहे. आजकाल मला तर छोटूच्या तैनातीला असण्याशिवाय दुसरा धंदा नाहीं. आमच्या छोट्या राज्यात छोटू हा राजा आणि आम्ही त्याचे तैनात-दार. ‘ छोटू – पुराण ’ तुला कंटाळवाणें होईल म्हणून पुरें करतें. एक गोष्ट मात्र सांगतें. छोटूचे बोबडे बोल ऐकून इतका आनंद होतो कीं, तो आम्हांला दोघांनाच ठाऊक. प्राकृत भाषा ज्याला शिकावयाची असेल त्यानें छोटूनें शब्दाचीं केलेलीं अपभ्रष्ट रूपें पाहावींत, म्हणजे त्याला ‘ महाराष्ट्री ’ वगैरे प्राकृत भाषांचे नियम आपोआप समजतील, असें म्हणावयाचें असतें. प्राकृत भाषेचा तो माझा गुरु आहे असें म्हणून कधीं कधीं त्याला ‘ गुरुराज’ ही पदवी तिकडून दिली जाते !

आपली प्रकृति कशी आहे तें कळवावें. इंदुवहिनीच्या बाळंतपणाकरितां मला तिकडे येण्याची इच्छा आहे, पण बायकांच्या इच्छा मनांतच राहावयाच्या. तिला बरें वाटत नसल्यास मात्र संकोच न धरतां कळवावें, म्हणजे मी (वाटल्यास थोडासा हक्क गाजवूनहि) येईन.

सरला

———

[२६] स्त्रिया इतक्या धीट झाल्या आं ?

पांचबावडी,
ता. ५-१-२४.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

येथें माझें चांगलें बस्तान बसलें आहे. माझें पुराण मोठें विद्वत्तापूर्ण आणि देशाभिमानयुक्त असतें अशी इकडच्या प्रांतांत माझी कीर्ति झालली आहे. वैद्यकीहि उत्तम चालली आहे. चार इंग्रजी आणि संस्कृत वैद्यकीचीं पुस्तकें वाचून उत्तम वैद्य बनलों आहें ! बुद्धिमत्तेपेक्षां चागल्या नशिबानेंच मला हात दिला आहे. कांहीं बरे न होणारे रोगी बरे झाले ते वास्तविक आपल्या दैवानें झाले, पण श्रेय मला मिळालें. एक लहान ५-६ महिन्यांचा मुलगा फार आजारी होता; श्रीमंताचा असल्यामुळें इकडचे सगळे वैद्य आणि डॉक्टर यांचीं औषधें दिलीं, पण गुण आला नाहीं. सहजगत्या मी त्यांच्याकडे गेलों असता मुलाला त्यांनीं दाखविलें. मीं नाडी, छाती वगैरे तपासली, आणि मुलाच्या आईजवळ बोलतां बोलता अंगावरचें दूध कसें आहे तें विचारलें. तें दाट आहे असें ऐकल्यावर मूळ रोगाचें कारण ध्यानांत आलें. मुलाला वास्तविक तें दूध पाण्यांत मिसळल्याशिवाय पचणें शक्य नव्हतें, पण लहान मुलाला पाणी कसें द्यावयाचें या भीतीनें घरांतल्या बाया पाणी देत नव्हत्या. मी नंतर औषध पाठवून दिलें त्यांत पाण्याशिवाय कांहीं नव्हतें. तें दोन दोन तासांनीं न चुकतां चमचा चमचा द्यावयाचें असें सांगितलें होतें. चमत्कार असा कीं, मुलाला पाणी मिळाल्यामुळें गुण येऊं लागून तें लवकरच गुटगुटीत झालें, आणि मी गांवांतला धन्वंतरी बनलों ! माझ्या हाताला

यश आहे अशी गांवातल्या लोकाची कल्पना या यशामुळें दृढ झाली आणि मी देशभक्त, विद्वान, वक्ता, समाजसेवक, स्वार्थत्यागी अशा नात्यानीं माझी जी कीर्ति झाली होती तींत या कीर्तीची भर पडली. झालेला खरा प्रकार मी गावांत कोणाशीं बोललों नाहीं. वैद्यकीच्या धंद्याला थोडीशी लुच्चेगिरी लागते, ती आतां शिकलों आहे.

परवां काशी ढवळे ही नारायणराव पाठक येथें आहेत असें समजल्यावरून येथें आली. येथून जवळच असलेल्या पाटघर गांवीं तिचा मामा आहे, त्याच्याकडे जाण्याचें तिनें निमित्त केलें आणि धाकट्या भावाला घेऊन वाटेंत एक दिवस विश्रांति घेण्याकारितां म्हणून माझ्याकडे उतरली. चहापाणी, आंघोळी, जेवणें वगैरे झाल्यावर मला तिनें पडवींत एकीकडे बोलावून आमचें लहानपणापासूनचें प्रेम आहे, नारायणरावाच्या इतिहास-संशोधनाच्या आड मी येणार नाहीं, दारिद्र्यालाहि मी भीत नाहीं वगैरे गोष्टी मला तिनें सागितल्या आणि नारायणरावाचें मन वळविण्याविषयीं अश्रुविसर्जनपूर्वक विनंति केली. मला तिची ती स्थिति आणि कृति पाहून प्रथम चमत्कारिक वाटलें; पण पुढें गहिंवर येऊन ' मला शक्य तें करतों ' असें मीं तिला अभिवचन दिलें. गहिंवरून गेल्यामुळें मला भान राहिलें नाहीं आणि पाठीवरून हात फिरवून मी तिला धीर दिला आणि रडणें थाबविण्यास सागितलें ! आमच्या सरलाराणीसाहेब यांनीं पडवींत एकीकडे चाललेला हा प्रकार पाहिला आणि त्याचा सरळ अर्थ केला ! झालें, हिंवाळ्यातल्या त्या दिवशीं पावसाळ्याची झिमूझिम् सुरू झाली. ईश्वरकृपेनें गडगडाट मात्र झाला नाहीं. सगळ्या गोष्टी समजावून सांगितल्या, पण समजूत पटेना. ऐन वेळेला छोटू आल्यामुळें मात्र पावसाळा संपला आणि थोड्या वेळाने कोंवळें ऊन सुरू झालें. तात्पर्य काय तर, भावनाप्रधान स्वभाव असल्यामुळें आम्हांला स्वतःला वागताना पोंच राहत नाहीं आणि मग असे पेंचात सापडतों ! छोटूसारखे सज्जन जगात आहेत म्हणून आम्ही संकटातून कसेबसे निभावून जातों एवढेंच !

नारायणराव पाठकाना पुष्कळ सांगून पाहिलें. पण त्यानीं तिच्या देखत मला म्हटलें, " विनायकराव, एकदा सागितलें तेंच शंभरदां विचारलें

तरी मी सांगणार. याबाबत माझी आपण पुनः मुलाखत घेऊं नये. काशीनेंहि घेऊं नये. मला असल्या कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती व मुकाबले आवडत नाहींत. आपण मध्यस्थी न केलेली चांगली; केल्यास तुमच्याआमच्यामध्यें बेदिली उत्पन्न होईल.” नंतर त्यांनीं काशीलाहि एकीकडे गांठून असेंच कांहीं तरी सांगितलें. बिचारी दिवसभर रडत होती. ती काल मामाकडे पाटघरला निघून गेली. बायका इतक्या धीट झाल्या असतील अशी मला कल्पना नव्हती. पण दीड वर्ष तुरुंगात आणि आता खेडेगावात राहिल्या-मुळें शहरांतील प्रगति किती झपाट्यानें होत आहे हें कदाचित् मला कळ नसेल ! बाकी खरें बोलावयाचें म्हणजे मला काशी ढवळे हिचा धीटपणा आवडला आणि नारायणरावाचा हटवादीपणा आवडला नाहीं; पण आपल्या आवडीनिवडीचा काय उपयोग ?

विनायकराव भोळे

ता. क.

चिरंजीव छोटू आनंदात आहे आणि आम्हाला आनंदवीत आहे. तुम्हालाहि लवकरच पुत्रसुखाचा अनुभव येवो असें इच्छितों.

वि. भो.

---

[२७] संकटांची सावली

पाचबावडी,

ता. १०–१२–२४

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यांस विनायकराव भोळे याचा सा. न. वि. वि. रात्रींच्या शाळेकरिता, सामाजिक कार्याकरितां आणि आमच्या खाजगी, खर्चाकरितां आपण जेवढे रुपये पाठविता तेवढे सगळे मी सामाजिक कार्यांत खर्च करून टाकतों. हा माझा कदाचित् दोष असेल; पण ही खोड मेल्याशिवाय जावयाची नाहीं. कारण माझ्याभोंवती मला इतकें दारिद्र्य दिसतें आणि मदतीची इतकी जरूर भासते कीं, जवळ पैसे असता ते पेटींत ठेवणें माझ्या जिवावर येतें. दुसरें असें कीं, आपण माझ्यावर दया करून मदत करता तशी मीं इतरावर करावयास नको काय ? तिसरें असें कीं, माझ्यासारख्या वृत्तीच्या लोकानीं आपण होऊन

स्वीकारलेल्या दारिद्र्याच्या दीक्षेला सुसंगत वागावयाचें म्हणजे असेंच वागलें पाहिजे, नाहीं तर लोकांमध्यें भलतेच गैरसमज उत्पन्न होतील आणि 'फंडगुंड'-पणाचे आरोप येतील. आणि अगदीं खरें कारण सांगावयाचें म्हणजे सभोंवार इतकें दारिद्र्य आणि इतक्या आपत्ति 'आ' पसरून आहेत कीं, अशा परिस्थितींत अनवश्यक सांपत्तिक सुखोपभोग घेणें माझ्या जिवावर येतें, इतकेंच नव्हे तर तें मला पाप वाटतें. शिवाय, माझ्यासारख्यांना मुलामुलींना शिक्षण देतांना, गरिबाना फुकट औषधपाणी देताना, आपद्ग्रस्ताच्या आपत्ति दूर करतांना स्नेह्यासोबत्यामधील गैरसमज दूर करताना, गावातील लोकामधील तट मोडताना (व मधून मधून तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणें 'व्याख्यानबाजी आणि अध्यक्षगिरी' करतांना!) इतका आध्यात्मिक आनंद होत असतो कीं, इतर सुखोपभोगांची लालसाच शिल्लक राहत नाहीं. द्राक्षें मिळाल्यावर करवंदें कोण खाईल ? अंजीर खाऊन पोट भरल्यावर उंबराकरिता कोण धडपड करील ? (लाडिकपणानें हट्ट करणाऱ्या छोटूला कडेवर घेऊन सौभाग्यवतीनें चहा आणलेला आहे तो पाहून सुचलेली उपमाहि येथें लिहितों आणि ५ – १० मिनिटें चहा पिण्याकरिता आणि सौ. शीं बोलण्याकरिता थांबतों. उपमा अशी कीं, अशी पत्नी आणि असा मुलगा आणि असा चहा आणि असा प्रेमपूर्ण देखावा ज्याच्या भाग्यांत आहे तो बाजारातल्या एखाद्या नादान स्त्रीच्या दुकानांत जाऊन दारू कशाला पिईल ?)

* * *

माझी वैद्यकी उत्तम चालली आहे. खेड्याच्या मानानें पुष्कळच पैसे मिळतात. भाजीपाल्यांच्या देणग्या पुष्कळ मिळतात. माझ्या पुराणाला संध्याकाळीं गावातील पुष्कळ लोक येतात. बायका येतात, पण त्या कापूस पिंजीत किंवा वाती करीत असतात ! माझ्या विद्वत्तेची फार स्तुति करतात आणि ती ऐकून मी धन्य होतों ! आप्पासाहेबाना आपल्यासारख्या श्रीमंताचा जावई खेड्यात दरिद्र्यासारखा राहतो हें दुःखदायक होत असेल, पण सुख आणि समाधान या बाबतींत मी (आणि सौभाग्यवतीहि) दारिद्र्यात खास नाहीं, हें त्याना समजावून सांगावें.

रात्रींची शाळा कशीबशी चालली आहे. सौभाग्यवतीहि सवड सांपडेल तेव्हा माझ्या सोबतीला येऊन मुलामुलींना शिकावितें. इतके दिवस शाळा एका पडक्या झोपडींत घेत होतों, ती आतां देवळाजवळील धर्मशाळेंत आणली आहे. कांहीं लोक विरुद्ध होते. कारण शाळेंत अस्पृश्य मुलें आहेत. परंतु होतें नव्हते तेवढें वजन खर्च करून धर्मशाळेंत शाळा आणण्याची परवानगी मिळविली. मी पुण्यास असतांना अस्पृश्यांशीं उघडपणें रोटीव्यवहार केला आहे; पण येथें करणें इष्ट का अनिष्ट याबद्दल निश्चय होत नाहीं. बहुधा लवकरच लोकमताला धाब्यावर बसवीन असें वाटतें. स्पर्शास्पर्श मात्र मानीत नाहीं. पुराणिकाच्या पेशाला वास्तविक हें झेंपावयाचें नाहीं, पण (खऱ्या किंवा काल्पनिक) विद्वत्तेच्या कीर्तीवर आणि वैद्यकींत उपकार करून ठेवलेल्याच्या कृतज्ञताबुद्धीवर आतांपर्यंत तरी सगळें धकून गेलें आहे. धारुअण्णा नागे, कृष्णंभट फुरशे वगैरे सनातनी धर्माचा खोटा अभिमान बाळगणारी टवाळ आणि फसवी मंडळी मनांतल्या मनांत (आणि थोडेंबहुत जनांत) जळफळत आहेत, पण पांडुरंगशास्त्री अभ्यंकर याच्यासारखा शास्त्री आणि नारायणराव काणे याच्यासारखा घरंदाज श्रीमंत मनुष्य माझ्या बाजूला असल्यामुळें माझा सुधारकीपणा आतापर्यंत तरी पचला आहे. योग्य संधि सांपडल्यावर नागे, फुरशे वगैरे लोक कदाचित् फणा उभारतील आणि दंश करतील, आणि कार्यांत विघ्नें उत्पन्न करतील अशी भीति आहेच म्हणा! माझ्यापुढें असा प्रश्न उभा राहतो कीं, समाजाला चुचकारून घेऊन थोडेसेंच कार्य होईना, पण सगळ्यांना बरोबर घेऊन करावें, का लबाड पण भेकड लोकांना न भितां तत्त्वनिष्ठेनें सुचविलेलीं मोठीं कार्यें करण्यास लागून आपत्तींना आणि धोक्यांना धैर्यानें तोंड द्यावें! धैर्यानें तोंड देण्यास मी भितों असें नाहीं, पण मोठा घास घेऊं लागल्यानें कार्यविनाश तर व्हावयाचा नाहीं ना अशी भीति वाटते.

इंदुताईनीं बिंदुमाधव म्हस्करांची शिकवणी बंद केली आणि त्यांच्याकडे येणेंजाणेंहि कमी केलें आहे, हें ठीक झालें. पण हें सगळें अगदीं मनापासून आहे, का पतीच्या आग्रहास्तव आहे? त्यांचें मला एक पत्र आलें होतें, त्यांत त्यांनीं संशयी पतीच्या अवास्तव शंकेखोर-

पणापुढें दीनपणें मान वांकवावी, का आपली गाणेंबजावणें शिकण्याची सात्त्विक हौस पुरवून घ्यावी असा प्रश्न मला विचारला होता. 'म्हस्करासारखा कसबी आणि शिकविण्यात वाकबगार असा मास्तर मिळत नाहीं म्हणून त्यांचेबद्दल कांहींहि कंड्या पिकल्या तरी मी त्याना शिक्षक म्हणून ठेवूं इच्छित्यें ' असें तिनें त्या पत्रात म्हटलें होतें. मीं या पत्राचें उत्तर **'नरो वा कुंजरो वा'** अशा पद्धतीचें दिलें होतें आणि लवकरच समक्ष भेटल्यावर सगळी चर्चा करूं असें आश्वासन दिलें होतें.

सौ. ची प्रकृति उत्तम आहे. ती मला हरतऱ्हेनें सामाजिक व बौद्धिक कार्यांत मदत करते; ती खरी 'सहधर्मचारिणी' आहे. आनंदांत असते, पण छोटूला श्रीमंती कपडे व अलंकार वगैरे करतां येत नाहींत, एवढ्याकरताच फक्त माउलीला वाईट वाटतें. तुम्ही कौतुकानें उंची कपडे पाठविता आणि अलंकारहि पाठवितां; पण आपण स्वतः मुलाला उंची कपडे करूं शकत नाहीं म्हणून बिचारीला वाईट वाटतें. स्त्रीहृदय असें आहे.

मी स्वतः छोटूचें बोट धरून किंवा त्याला हातांवर घेऊन (किंवा कधीं कधीं खांद्यावर घेऊन) मित्राकडे किंवा बाजारांत जातों आणि त्यात धन्यता मानतों ! लोक मला चमत्कारिक म्हणतात आणि हंसतात; पण छोटूच्या आनंदपूर्ण हास्यापुढें लोकांच्या हंसण्याची किंमत काय ! कळावें.

आपला
विनायकराव भोळे

---

[२८] खरा थोरपणा कोणता ?

पुणें,
ता. १-१-२५.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यांस भाऊराव काळे याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

इतके दिवस पत्राचें उत्तर दिलें नाहीं त्याचें कारण असें कीं, पैशाची कमाई करून देणारीं कंत्राटें मला फुरसतच मिळूं देत नसत. हें कारण

अंशतः खरें असलें तरी अगदीं खरें कारण असें कीं, माझ्या मनांत (कादंबऱ्यांत वर्णन केलेला असतो तसा) अंतःकलह सुरू होता आणि काय करावें हें सुचत नव्हतें, म्हणून लिहिण्याकडे माझी प्रवृत्तिच होत नव्हती.

आज इंग्रजी नव्या वर्षाला सुरवात झाली, तेव्हां मनात विचार आला कीं आज कांहीं तरी नवीन अशा सत्कृत्याला आरंभ करावा. विचार करता करता असें वाटलें कीं, सौभाग्यवतीच्या मनांतील खरा खरा प्रकार समजावून घेऊन तिला सुख होईल आणि तिच्या अंतरात्म्याच्या विकासाला पूर्ण वाव मिळेल असें आपण वागावें. मीं लगेंच तिला बोलावून घेतलें व "बिंदुमाधवाची शिकवणी तूं आपण होऊन आपखुषीनें बंद केलीस का मला दुःख होऊं नये म्हणून बंद केलीस ?" असें विचारलें. तिनें एकदम जरी नाहीं, तरी हळूहळू जें काय होतें तें सगळें कबूल केलें. मी तिला सांगितलें, "उद्यांपासून शिकवणी सुरू कर. मला दुःख होऊं नये म्हणून एवढा स्वार्थत्याग करण्याची तूं तयारी दाखविलीस आणि आपल्या गाण्या-बजावण्याची हौस मनांतल्या मनात दाबून टाकलीस हा तुझा थोरपणा आहे. प्रांजळपणें या गोष्टी कबूल केल्यास हा त्याहून अधिक मोलाचा थोरपणा आहे. पण तुझ्या हौशींच्या आड मी येणें हें मला प्रशस्त वाटत नाहीं. इंग्रजी सनाचा आज पाडवा आहे, या सुमुहूर्तावर मला एका पुण्यकार्याला प्रारंभ करूं दे. मीं संशयखोरपणा सोडला म्हणून समज." तिनें बरेचसे आढेवेढे घेतले (मनापासून आढेवेढे घेतले) पण मीं अर्धवट थट्टेनें "पतीची आज्ञा आहे, तूं मानलीच पाहिजेस" असें म्हणून शिकवणी सुरू करण्या-बद्दल तिची संमति घेतली.

कला-प्रेम आणि पति-प्रेम यातील विरोध अशा रीतीनें थांबविला, पण पुनः पुनः प्रश्न डोकावतो कीं यात धोका तर नाहीं ? लोक माझी कुचेष्टा करतात त्याचें मला कांहीं वाटत नाहीं, पण इंदुमतीला हें स्वातंत्र्य दिल्यामुळें एखादवेळेस मोह होऊन तिची नीतिमत्ता बिघडेल कीं काय, ही खरी भीति आहे.

पण आतां ही भीति आणि ही डर "पीछे रही,"—आजपासून उच्चतम जीविताला आरंभ झाला, आणि सात्त्विक पत्नीच्या सात्त्विक

कलाप्रेमाच्या आड येणाऱ्या माझ्या संशयखोरपणाला आज हृदयांतल्या प्रेमात जलसमाधि मिळाली !

अप्पा आजारीच आहेत, पण त्यांतल्या त्यांत समाधान मानण्याचा प्रयत्न करीत असतात. आपणांस सवड असल्यास ‘सह’ यावें. बाकी, स्वदेशीवर व्याख्यानें व भारत–भागवतांवर पुराणें, वैद्यकी, रात्रींची शाळा आणि ‘सरला’ व ‘छोटू’ याच्या तैनातींत असणाऱ्याला सवड कोठली मिळणार ? तुम्हांस येणें शक्य नसल्यास सरलेला सरळ मोटारींतून इकडे पाठवावें. छोटूचा कांहीं दिवस विरह सोसावा लागेल, पण तो सोसावा. सौभाग्यवतीतर्फे हा निरोप आहे. कारण आपल्या सौभाग्यवतीस कळेल.

आपला मेहुणा व स्नेही,
भाऊ काळे

---

[२९] राजकारण व समाजकारण दु-लग असावें

सुपें,
ता. २१–९–२५.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे, मु. पाचबावडी यास, नारायण पाठक मुक्काम सुपें याचे नमस्कार.

आजतागायत सर्व कुशल आहे, आपलेंहि कुशल कळवावें.

पत्र लिहिण्यास कारण कीं, सुपें येथें आज मला एक शके १६०१ मधील, म्हणजे शिवकालीन, निवाडापत्र सांपडलें आहे. पत्राच्या अखेरचीं अक्षरें शिव–प्रभूचीं असावींत. तींच ठरलीं तर वादाचा एक मोठा प्रश्न सुटेल इतकेंच नव्हे तर पुण्य अक्षरें पाहण्यास मिळून महाराष्ट्राच्या डोळ्यांचें पारणें फिटेल !

पत्र लिहिण्याचें दुसरें कारण असें कीं, काशी ढवळे ही साखरपें येथें असून आजारी आहे असें कळलें. मी तिकडे पत्र लिहीत नाहीं, आणि तिकडूनहि मला पत्रें येऊं नयेत असें मी त्याना फर्माविलें आहे; म्हणून

आहे आणि लग्नाला अनुकूल होत आहे असें नव्हे तर साहजिक जिज्ञासे-मुळेंच मी हें लिहीत आहें. (बाकी आपणहि चौकशी करूं नये असेंच आतां वाटूं लागलें आहे.)

पुण्यास असताना सौ. इंदुवहिनी व म्हसकर यांचेबद्दल जें ऐकलें तें लिहवत नाहीं. भाऊरावाना हें कळवूं कीं नको, आणि कळवावयाचें असल्यास कसें कळवूं, याबद्दल मनाचा निश्चय होत नाहीं. पतिपत्नींचें फारसें रहस्य दिसलें नाहीं. छोटी खुशाल आहे. लहान मुलांचे किरकोळ आजार असतात तें आहेतच. पण विशेष काळजी करण्याचें कारण नाहीं, असें वाटतें.

महात्मा गांधी हे पुनः सत्याग्रह करण्याचे विचारांत आहेत असें तुमच्या पत्रावरून दिसतें. सत्याग्रह सुरू झाल्यास आपण त्यात पडाल हें मी ओळखून आहें. पण रामदासानीं शिकविलेला आपला 'महाराष्ट्रधर्म' निराळा आहे. राजकारणामध्यें आधीं अनंत गुप्त तजविजी, अनेक चाळणा कराव्या लागतात; राजकारण हें एक-लग असूं शकत नाहीं तर तें दु-लग असावें लागतें; लोकांचा वकूब काय याकडे दुर्लक्ष करून आध्यात्मिक भाषेच्या जोरावर लोकांच्या मनांत भलताच हांवभरीपणा उत्पन्न करून त्यांचा दीप-पतंगवत् नाश करण्यात मुत्सद्दीपणा नाहीं·—हीं तत्त्वें गांधींनीं रामदासापासून शिकावींत, पण ते स्वतःला एकमेव अक्कलमंद समजतात. ते कशाला रामदासांची शिकवण ऐकतील? राज-कारण हें फाकिराचें क्षेत्र नाहीं. "अल्लाला फकीर प्यारे असतात, आणि सैतान त्यांना भिऊन असतो", असें एक उर्दू कवि म्हणतो, पण गांधी-फकिराच्या चळवळीमुळें होऊं पाहणारें नुकसान पाहून "अल्ला हा अशा देशबुडव्या फकिरांना डरतो, आणि सैतानाला ते प्यारे आहेत", असें मला म्हणावेंसें वाटतें.

सरलावहिनी रात्रींच्या शाळेंत काम करतात हें ठीक आहे. पण छोटूला दूर लोटून त्या हें काम करीत असतील तर तें योग्य नव्हे. छोटू आजारी आहे असें ऐकतों म्हणून हें लिहिलें. होतां होईल तों बायकांनीं असल्या फंदांत फार पडूं नये. पण अपवाद मानण्यास मी तयार आहें. पण आपल्या ध्येयनिष्ठेमुळें आणि सरलावहिनींच्या पतिनिष्ठेमुळें छोटूकडे

दुर्लक्ष व्हावयाचें अशी भीति वाटते. छोटूबद्दल माझ्यापेक्षां आपणांस अधिक काळजी आहे हें मला मान्य आहे.

अस्पृश्य लोकांशीं रोटी-व्यवहार करण्यास तत्त्वतः हरकत नाहीं, पण राजकारणाप्रमाणें समाजकारणहि ' दु-लग ' असलें पाहिजे. " सावधपण सर्व विषयीं " ठेवून सर्व बाजूंनीं विचार करून दूरदेशीपणें वागावें, नाहीं तर पस्तावा होईल.

नारायण पाठक

ता. क.—काशी ढवळेबद्दल साखरप्यास पत्र लिहूंच नये.

नारायण

---

[३०] " ध्येयें म्हणजे दुःखें " हेंच खरें

पुणें,
ता. १०-९-२५.

रा. विनायकराव भोळे यास सौ. इन्दुमती हिचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मी आपणास सहसा पत्रें लिहीत नाहीं, महत्त्वाची गोष्ट असेल तेव्हांच लिहित्यें, हें आपणास ठाऊकच आहे. आताचा माझ्यापुढचा प्रश्न मला फार महत्त्वाचा वाटतो म्हणून लिहीत आहें.

मी बिन्दुमाधव म्हस्कराची शिकवणी बंद केल्यावर पुनः ती कां सुरू करण्यांत आली हें सर्व तुम्हाला ठाऊकच आहे. ज्या थोर अंतःकरणानें बिन्दुमाधवांच्या शिकवणीस पुन्हा आरंभ करून दिला त्या अंतःकरणात संशयाचें विष पुनः कोणींतरी कालविलें आहे. आमची ' छोटी ' होती तोंपर्यंत आमचे दिवस फार आनंदांत गेले. आमच्यांतील भेदभाव एवढ्याशा त्या छोटीनें पार घालवून टाकला होता. पण ती देवानें नेल्यापासून पुन्हा संशयपिशाचिकेनें मनांत जोर केला आहे. मला रागाचा शब्दहि बोलत नाहींत, परंतु मन शुद्ध नाहीं. मला कोणत्याहि गोष्टीची ना नाहीं, परंतु माझ्याबरोबर बोलण्याचालण्यांत आतां राम वाटत नाहीं. माझ्या सगळ्या हौशी पुरवितात. परंत स्वतःला कशाची हौस नाहीं.

बाह्यतः सगळ्या गोष्टी चांगल्या आहेत, पण मनें विलग झालेलीं आहेत. मनांतला खरा भाव लपविण्याकरितां मुद्दामच मला कांहीं तरी आणून द्यावयाचें, मुद्दामच मला फिरावयास न्यावयाचें, कांहीं तरी निमित्त करून कृत्रिम विनोद करावयाचा, मला खूष करण्याबद्दल खोटाच उत्साह दाखवावयाचा; परंतु मन मनाला ओळखतें. इवलीशी छोटी होती तिला देखील रागाचा खोटा आविर्भाव कोणता आणि खरा कोणता हें कळायचं; प्रेमाचा पान्हा कोणता आणि प्रेमाचा देखावा कोणता हें समजायचं; आमच्या चंपी कुत्रीला देखील हें समजतं; मग माझ्यासारखीला का तें कळायचं नाहीं ? मला मनापासून ते रागावले तर आवडेल, पण राग गिळून प्रेमाचं सोंग केलेलं आवडत नाहीं. मला वाईट वाटूं नये म्हणून कर्तव्यबुद्धीनेंच ते मनांतला संशय आणि राग गिळतात; पण हेंच मला डांचतं. त्यापेक्षां गरळ ओकून टाकलेलं बरं. माझ्यावर खरं प्रेम नाहीं, आपलेपणा वाटत नाहीं, म्हणूनच रागावत नाहींत हें न समजण्याइतकी मी खुळी नाहीं. अनेक महिने हें असं चालल्यामुळें माझ्या मनांतहि एक प्रकारची अढी म्हणा किंवा तेढ म्हणा उत्पन्न झाली आहे. मीहि कधीं उलट बोलत नाहीं, रुसत–रागवत नाहीं पण आतून उत्साह नाहीं, आनंद नाहीं. उन्हाळ्यांतल्या दुपारचा उकाडा पंख्यांनीं कसा लोपणार ?

बिन्दुमाधवांशीं मात्र मी मनापासून बोलत्यें–चालत्यें, याबद्दल माझें मलाच वाईट वाटतें. पण त्यांनीं एकदां जरी किंचित् अतिप्रसंग केला असला तरी ते जात्या वाईट नाहींत अशी माझी खात्री आहे. कसलेल्या लेखकाच्या हातून एखादेवेळेस एखादें वाक्य चुकीचें गेलें म्हणून तो लेखक वाईट ठरेल काय ? त्यानें एखादी अश्लील कोटि लिहिली म्हणून तो अश्लील लिहिणारा म्हणावयाचा काय ? बिन्दुमाधवाच्या स्वभावाबद्दलहि माझें असेंच म्हणणें आहे. त्याचें विनोदप्रचुर बोलणें आणि त्यांचें गाणें ज्याला आवडणार नाहीं तो मनुष्यच म्हणतां येणार नाहीं. कर्तव्य म्हणून त्यांची शिकवणी मागें बंद केली तशी आतांहि करण्यास तयार आहें. पण तसें विचारलें तर तेंहि पसंत नाहीं ! अशा स्थितींत कसं वागावं ? पावसाळ्यामध्यें आभाळांत ढग आले म्हणजे फिरण्यास जावं कां न जावं अशी स्थिति होते, तशी माझी झाली आहे.

बाकी अलीकडे मला असा प्रश्न पडू लागला आहे कीं, शिकवणी तरी का बंद करावी आणि त्यांच्याशीं बोलणें-चालणें तरी कां सोडावें ? फिरावयास जावयाचें ठरल्यावर पाऊस पडेल ही भीति कां बाळगावी ? रेनकोट असल्यावर पावसाची भीति कशाला ? वरील प्रश्न पुनःपुन्हा नागाप्रमाणें फणा वर करून माझ्याकडे पाहत आहेत, म्हणून माझी मलाच भीति वाटत आहे, आणि म्हणून हें पत्र मी लिहीत आहें.

तुमच्याशीं मागें अनेकदा बोलणें झालें. त्यांत तुम्ही मला किंवा बिन्दुमाधवांना एखादवेळेस मोह होऊन भलताच प्रकार व्हावयाचा हा मुद्दा वारवार माझ्यापुढे मांडलांत; पण माझ्याविषयीं मला पूर्ण खातरी आहे. बिन्दुमाधवाविषयींहि माझी खात्री असल्यामुळें तुमचा मुद्दा येथें गैरलागू आहे. माझ्याकरिता कां होईना, घटकाभर गृहीत धरा कीं बिन्दु-माधव फार चांगले आहेत, आणि मीहि फार चांगली आहें; आणि हें गृहीत धरून नेहमींप्रमाणें उडवाउडवी न करतां पुढच्या प्रश्नाचें सरळ उत्तर द्यावें. प्रश्न असाः—**आत्म्याची कलाविषयक जी भूक आहे ती लोकापवादाच्या भीतीनें किंवा पतीला उगाच संशय येतो म्हणून दाबून टाकावी काय ?**

* * *

माझी रडकथा संपली. आतां दुसऱ्या गोष्टी लिहित्यें. सरलावन्संची प्रकृति बरी नाहीं हें खरें काय ? छोटूलाहि बरें नाहीं असें ऐकल्यें. बहीण झाली आहे तिचें नांव (माझ्या इच्छेला मान द्यावयाचा असल्यास) छोटी ठेवावें, माझी छोटी गेली ती सरलावन्संच्या पोटीं आली असेंच मी मानत्यें ! आमच्याकडचे पैसे स्वतःकरितां खर्च न करण्यांत मनाचा मोठेपणा नाहीं, आम्ही परके आहोंत असा याचा अर्थ होतो. तरी असें करूं नये आणि कुटुंबाचे हाल करून घेऊं नयेत.

नारायणराव पाठक यानीं काशी ढवळेबद्दल चौकशी करूं नये म्हणून निक्षून सांगितलें तरी तुम्ही साखरप्यास पत्र लिहून चौकशी केलीतच आणि ती झुरत आहे असें कळविलेंतच ! त्याचें मन चुळबुळ करीत आहे. बाहेरून मनाची खंबिरी दाखवितात, पण आंत काय होत असेल याचा अंदाज मला करतां येतो. काशी ढवळे पोर चांगली आहे.

आणि नारायणराव पाठकहि चांगले आहेत. पण......ध्येयें म्हणजे दुःखें हेंच खरें. कळावें.

इंदुमती काळे

---

[३१] नागे-फुरशे फणा काढतात

पांचबावडी,
ता. १५-९-२५.

सौ. इंदुमती काळे यांस विनायकराव भोळे याचा सा. न. वि. वि.

आपलें ता. ९-९-२५ चें पत्र पावलें. मी कुटुंबाचे मुद्दाम हाल करीन असें वाटतें काय ? आपण पैसे पाठविता त्यापैकीं खाजगी खर्चाकरितां कांहीएक घेत नाहीं हें म्हणणें खोटें आहे. मी घेतों, पण सभोंवतालचें दारिद्र्य पाहून मन इतकें द्रवतें कीं, हातीं पैसा आल्यावर हातांत फारसा राहतच नाहीं. आजच बारसें झालें. आपल्या इच्छेला अनुसरून आम्ही आमच्या मुलीला 'छोटी'च म्हणतों. पाळण्यांतलें नाव उषा आहे.

आतां आपला प्रश्न. तत्त्वदृष्ट्या पाहिलें तर कलेपुढें सांकेतिक चाली-रीतीनें मान वांकविलीच पाहिजे; म्हणजे लोकांतली खुळचट चालरीत कलाविषयक ध्येयाच्या आड येत असेल तर आपलें ध्येय सोडण्याचें कारण नाहीं. पण चालरीत खरोखरच खुळचट आहे का, हाच व्यवहारात प्रश्न पडतो. परपुरुषांशीं फार बोलणें-चालणें असूं नये, स्त्रीपुरुषांनीं एकान्त करूं नये, हे जनरीतीचे निर्बंध खुळचट आहेत ? आतां एखादा पुरुष अत्रि, वसिष्ठ, वामदेव किंवा शुक याच्याप्रमाणें असला आणि एखादी स्त्री अन-सूया, अरुंधती, सीता, सावित्री यांच्याप्रमाणें असली तर त्यांनीं देखिल हे निर्बंध पाळावेत काय, या प्रश्नाचें उत्तर असें कीं त्यानीं न पाळले तरी चालेल; पण पाळणें उत्तम. विवाहित स्त्रियांवर (व पुरुषांवर) तर अधिक जबाबदारी आहे; कारण आपली कलेची भूक शांत करताना पतीची (किंवा पत्नीची) हेळसांड होत नाहीं ना, पतीकडे (किंवा पत्नीकडे) दुर्लक्ष होत नाहीं ना, प्रेमामध्यें विघ्न उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं ना, इत्यादि गोष्टीहि पाहिल्या पाहिजेत. तुमच्या मनाची द्विधा झालेली

स्थिति वर्णन करतांना तुम्ही दिलेला दाखला चांगला नाहीं पण त्याचाच आधार घेऊन मी तुम्हांला सांगतों कीं आभाळात ढग आले तरी वनश्री पाहण्यास वाटलें तर जावें, पण घरीं मूल किंवा पति आजारी असल्यास जाणें योग्य नव्हे.

बिन्दुमाधव वाईट नसतील; नाहींत असेंच मी समजतों; पण स्त्रियांच्या बाबतींत पुरुषाचें मन केव्हां मोहवश होईल हें सांगतां येत नाहीं, हें लक्षांत ठेवावें. स्त्रियांच्या मनाबद्दलहि मी असेंच म्हणेन; पण आमची सौभाग्यवती आणि आपण यांच्या मूर्ति डोळ्यांपुढें उभ्या राहून लेखणी अडते.

* * *

आतां इकडल्या कांहीं किरकोळ गोष्टी लिहून पत्र पुरें करतों. गोष्टी किरकोळ आहेत, पण कुटुंबांतल्या माणसांना त्या सांगाव्याशा वाटतात म्हणून लिहितों.

मी शाळेंत अस्पृश्याना शिवतों व घरीं आल्यावर आंघोळ करीत नाहीं म्हणून घारुअण्णा नागे, कृष्णंभट फुरशे वगैरे सनातनी ब्राह्मण-गुंडांचा माझ्यावर रोष होता तो आतां बळावत चालला आहे. मला वाळींत टाकण्याच्या ते विचारांत आहेत. ब्राह्मणांच्या आळींत मला भाड्यानें सोईचें घर मिळालें आहे तें त्यांना पाहवत नाहीं, आणि म्हणून ते घरमालकाला सांगून मला तेथून हुसकावून लावूं पाहत आहेत. या मालकाच्या मुलीला पटकी झाली होती तेव्हां रात्रीच्या रात्री जागून व अंथरुणाजवळ बसून मीं तिला औषधपाणी दिलें आणि बरी केली आणि तो गरीब असल्यामुळें पैसे नांवापुरतेच घेतले, म्हणून त्या मालकाला मला घरांतून निघून जा असें एकदम सांगवत नाहीं. तथापि तो गरीब भिक्षुक असल्यामुळें घर सोडावें लागेल आणि गांवांत कोठेहि घर मिळा-वयाचें नाहीं अशी थोडीशी भीति आहे.

घर न मिळण्याचें दुसरें कारण असें कीं, राजकारणांत मी थोडासा गांधींचा अनुयायी झाल्यामुळें येथील कांहीं टिळकभक्त माझे शत्रु झाले आहेत. (बऱ्याच लोकाचा आदर आहे, पण कांहीं थोडे कट्टर टिळकभक्त दुष्टावा करतात, आणि ते गुंड असून त्यांना लोक भितात.) सरकारी

अधिकाऱ्याचा तर रोष आहेच, कारण मातशेतावरचा वार्षिक धारा देणें दिवसेंदिवस लोकांना परवडत नसल्यामुळें सत्याग्रह करण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें मी आपणात बोलूं लागलों आहें. एकंदरींत परिस्थिति कठीण आहे. पाहूं या काय होतें तें. कांहींहि झालें तरी मी आपलें ध्येय सोडणार नाहीं, हें निश्चित.

शाळेंतली एक अस्पृश्य मुलगी चिंगी नावाची आहे. ती नऊ दहा वर्षांची असेल पण इतकी चुणचुणीत आहे कीं, ब्राह्मणांच्या मुलींनाहि तिच्यापुढें लाजावें लागेल. जराशी गबाळी आणि गलिच्छ आहे, पण स्वभावानें फारच चांगली आहे. सौभाग्यवतींची ती मोठी लाडकी झाली आहे. ती आमच्या घरीं पुष्कळदां येते आणि सौभाग्यवतीला लाघवीपणानें इरतऱ्हेच्या कामात मदत करते. एक चाळीस वर्षांच्या वरील पाटील शाळेंत येऊं लागला आहे; कारण वाचता येत नसल्यामुळें एका मारवाड्यानें त्याला कसें नागवलें हें त्याच्या आता चांगलेंच ध्यानात आलें आहे. शाळेंत एक मराठा मुलगी आहे आणि चिंगीशिवाय दुसरी एक अस्पृश्य मुलगी आहे. ब्राह्मणाच्या कांहीं मुलींहून त्या गोऱ्या आणि सुंदर आहेत. बुद्धीनें सामान्यच आहेत. त्यांचेकडे पाहिलें म्हणजे मला घारुअण्णा नागे आणि कृष्णंभट फुरशे यांची आठवण होते, इतकें त्याच्या चेहऱ्यात साम्य आहे. कांहीं तरी येथें पाणी मुरत असलें पाहिजे म्हणून चौकशी केली, तेव्हां त्याच्या आयांची चालरीत कशी आहे तें कळलें आणि सर्व उलगडा झाला ! आणि हे नागे–फुरशे लोकांना 'सनातनी' धर्म शिकविणार ! ! मुली मात्र स्वभावानें फार चांगल्या आहेत. एक तर इतकी भाबडी आहे कीं तिच्या मनांत स्त्री-पुरुष हा भेदच नसावा. ती माझ्याशीं इतक्या लडिवाळपणानें वागते आणि इतकी जवळ येऊन बोलते-चालते कीं मला लाजल्यासारखें होतें आणि असला देखावा पाहून लोकाना काय वाटेल अशी भीति वाटते. बरें, इतका लाडिकपणा आणि इतकी सलगी करूं नये हें तिला सांगणें देखील माझ्या जिवावर येते. किंबहुना तिला हें सांगणें पाप वाटतें. कारण जिच्या मनांत कपट नाहीं, कामवासना काय पदार्थ आहे हें समजतहि नाहीं, तिच्या मनात अकालीं खोटी लाज आणि कपट उत्पन्न करणें मला पाप वाटतें. असल्या प्रसं-

गातून कशी तरी वाट काढून मी वेळ मारून नेतों, पण कामात्मक मोहाचा प्रसंग या कामरहित लडिवाळपणाच्या प्रसंगापेक्षा कमी कठीण आहे असें अनुभवावरून मी सांगतों.

मराठे आणि अस्पृश्य मुलग्यांपैकीं कांहीं फार चांगले आहेत, कांहीं अत्यंत गलिच्छ आणि वाईट आहेत. त्यांची शिवीगाळ ऐकून आणि त्यांचे हातवारे वगैरे पाहून त्यांना शाळेंतून घालवून द्यावेसे वाटतें पण असें करून कसें चालेल? सौभाग्यवती त्यांना घालवून देण्याबद्दल आग्रह धरते, पण मी ऐकत नाहीं. कारण वाईट लोकांना सुधारणें हाच माझा शाळा काढण्यांतला हेतु आहे. सौभाग्यवतीहि मी मुलींशीं फार बोलतो म्हणून मधून मधून मला बोलते आणि संशयखोरपणा दाखविते. (सगळ्याच बायका संशयखोर असतात का?) तिच्या भलत्या संशयांना अर्थात् मी फारशी भीक घालीत नाहीं, कारण तिचे संशय क्षणभरच टिकतात. (आणि पुष्कळ वेळ टिकले तरी भलत्या संशयांना भलतें महत्त्व देऊन ध्येय कसें सोडता येईल ?)

सौ. ची प्रकृति किंचित् नादुरुस्त आहे. काम फार पडतें आणि खाण्यापिण्याची आबाळ होते हें एक कारण असले पाहिजे. मुलाचीहि प्रकृति जेमतेमच आहे. मी आपल्या ध्येयाकरिता कुटुंबाचा होम तर करीत नाहीं ? प्रश्न बिकट आहे. असो.

विनायकराव भोळे

---

[३२] भांडखोरपणाचा प्रश्न ?

पुणें,

ता. १५-९-२५.

रा. रा. विनायकराव भोळे यास इंदुमती काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

आपलें पत्र पावलें. आपला उपदेश वाचला व शेवटल्या किरकोळ गोष्टीहि वाचल्या. किरकोळ गोष्टींच्या शेवटीं आपण लिहिलें आहे कीं, सौभाग्यवतीनें भलते संशय घेतले तरी मी आपलें ध्येय सोडणार नाहीं.

निश्चय उत्तम आहे, पण पतीनें जर का भलते संशय घेतले तर पत्नीनें मात्र आपलें ध्येय सोडावें असें आपलें मत दिसतें. असा फरक कां ? प्रश्न जरा भांडखोरपणाचा आहे, पण खरा आणि जिव्हाळयाचा आहे म्हणून विचारला आहे.

सौ. च्या प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करूं नये. सरलाबन्संच्यासारखी पत्नी पुन्हां मिळणार नाहीं. मुलांची आई गेली तर त्यांनीं काय करावें ? पैसे अधिक लागतील ते मी पाठवीन. (आजच पाठवितें.) माझें प्रेमाचें धन कमी होत असलें तरी सोन्यारुप्याच्या नाण्यांची तूट नाहीं. पैशाची रास माझ्या पुढे आणून एकदां टाकली म्हणजे काम झालं अशी घरातली स्थिति आहे. एखादवेळेस मला मोटारींत घालून बाजारात नेतात आणि कापड चोपड वगैरे श्रीमंती थाटाचें घेऊन देतात, पण पोटात प्रेमाचा ओलावा नाहीं. दिखाऊ प्रेमाच्या या नाटकात मीहि आपला पार्ट उत्तम करतें ! पण क्लबातून रात्रीं उशीरा येणं आणि पैसा व कपडालत्ता देण्याशिवाय माझ्याशीं संबंध न ठेवणं, जेवताना उगीच काहींतरी प्रश्न विचारून खऱ्या प्रेमाचा अभाव लपवूं पाहणं, वगैरे गोष्टींचा अर्थ मला समजतो. पतिप्रेम माझ्या नशिबींच नसावं. एरवीं त्यांच्यासारख्या थोर मनाच्या माणसाची वृत्ति अशी झाली नसती. अपत्य–सुखहि नशिबीं नसावं. एरवीं छोटीसारखी मुलगी देऊन लगेच ती देवान परत नेली नसती ! बाकी विशेष काहीं नाहीं. कळावे.

इंदुमती काळे

---

[३३] स्त्रिया लतांसारख्या ; पुरुष वाघांसारखे

पाचबावडी,
ता. २५–९–२५.

सौ. इंदुमती काळे याना विनायकराव भोळे याचे नमस्कार वि. वि.

आपल्या मागील पत्रातील प्रश्न बोंचक आणि मार्मिक (व मर्मभेदकहि !) होता. पतीकरिता तुम्हांला ध्येय सोडण्यास सांगतों आणि मी स्वतः पत्नीकरिता आपलें ध्येय सोडण्यास तयार नाहीं, यात विसंगति

दिसते खरी. माझ्याहि ती ध्यानांत आली होती, पण म्हटलं की, तुमच्या ध्यानांत येणार नाहीं, उगीच कशाला खोलात शिरा !

हल्लींच्या समाजात (आणि पुढेंहि कित्येक शतकें) स्त्रियाचें ध्येय संसार करणें हें असणार; म्हणून त्यानीं पतीला नापसंत असलेली, अतएव या ध्येयाच्या आड येणारी, गोष्ट टाळावी. पुरुषाचें ध्येय याहून भिन्न आहे, म्हणून त्यांनीं पत्नीच्या इच्छेला जरा बाजूला ठेवलें तरी हरकत नाहीं, असें माझें थोडक्यांत उत्तर आहे. स्त्रिया या लतांप्रमाणेंच आकुंचित क्षेत्रातच राहण्यात आनंद मानणाऱ्या असतात. पुरुष हे वाघाप्रमाणें गुहेबाहेर जाऊन पराक्रम करण्यात आनंद मानतात. लतांना अडचणींना तोंड द्यावेसे वाटत नाहीं, तर त्या अडचणींना वळसा घालून कोठून तरी जीवनरस घेऊन टवटवीत राहतात, फुलाफळांनीं आपलें अंग सुशोभित करतात आणि इतराना या फुलाफळांनीं आनंद देतात. वाघाना सिंह--हत्ती पाहिले म्हणजे चेव येतो आणि मग ते मादीची किंवा पिलाची पर्वा न करता शत्रूच्या अंगावर तुटून पडतात आणि मरतात किंवा मारतात. सामान्यतः स्त्रियाना सुंदर कौटुंबिक संसार पाहिजे असतो; पुरुषांना कौटुंबिक संसारातल्यापेक्षा उच्चतर पराक्रम हवा असतो. या नियमाला अपवाद आहेत, पण सामान्यतः हा नियम बरोबर आहे.

तुम्ही 'कलाप्रेम' 'कलाप्रेम' म्हणून कितीहि म्हटलंत तरी भाऊरावाचें प्रेम तुम्हाला खरोखर पाहिजे आहे; असें नसतें तर भाऊरावाच्या वाग णुकीबद्दल तुम्ही तक्रारच केली नसती ! तसेंच तुम्हाला छोटी गेली म्हणून फार वाईट वाटत आहे. तुम्हाला मुलाची खरी भूक आहे. माझ्याविषयीं म्हणाल तर मला माझी सौभाग्यवती आणि माझीं मुलें कितीहि प्रिय असलीं तरी समाजकारणांतील आणि राजकारणातील संकटांना धैर्यानें तोंड देण्यात मला खरें पौरुष आहे असे वाटतें. तुमचे व माझे प्रकृतिधर्म वेगवेगळे असल्यामुळें तुमचें ध्येय निराळ्या प्रकारचें असणार आणि माझें निराळें असणार. अर्थात् कर्तव्येहि भिन्न होणार. तुमच्या खोचदार प्रश्नाचें हें असें उत्तर आहे. (बाकी हे प्रश्न खरोखर सामान्य तत्वाच्या दृष्टीनें सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात विशेष अर्थ नाहीं. व्यक्ति, स्थिति व प्रसंग पाहून व्यवहारदृष्ट्याच ते सोडविले पाहिजेत. एखाद्यानें लग्न करावें का

नाहीं या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठीण आहे. पण अमुक मुलीशीं लग्न करावें का नाहीं हा प्रश्न कठिण असला तरी वरच्या प्रश्नापेक्षा तो सोपा. ज्ञानोत्तर कर्म का अकर्म हा तात्त्विक प्रश्न जितका काठिण आहे तितका " अमक्या परिस्थितींत असलेल्या अमक्या अमक्याने कर्ममार्गानें जावें का नाहीं " हा व्यवहारिक प्रश्न तेवढा काठिण नाहीं.)

पत्नीनें घातलेल्या संशयाला किती महत्त्व द्यावें हा प्रश्न सोडून माझ्या पुढच्या प्रत्यक्ष व्यवहारिक प्रश्नासंबंधीं मी तुम्हांला असे सागतों कीं, माझ्याबद्दलचा तिचा संशय मधून मधूनच डोकावतो आणि माझ्यावरच्या प्रेमाच्या भाराने तो दडपून जातो, आणि म्हणूनच मी तिकडे दुर्लक्ष करतों. खरोखरीच तो प्रबळ झाला तर मला काय करावें हा विचार पडेल. आपल्या पतीचा आपल्याबद्दलचा संशय दृढ व प्रबळ होत चालला आहे, म्हणून आपण हटवादीपणा करू नये असे माझें म्हणणे. शिवाय बिन्दुमाधवाना सोडणे म्हणजे ध्येय सोडणें कसें ? पुण्यास गायनशिक्षक दुसेर थोडे आहेत ?

मी सत्याग्रहांत पडेन व लवकरच पुन्हां मला तुरुंगात जावें लागणार असे लक्षण दिसतें. सर्व मंडळींस तिकडे पाठवावें म्हणतों. पण सौभाग्यवती, ही शाळा चालविण्याचें काम व इतर सामाजिक काम अंगावर घ्यावें व माझें काम अंशतः पुढें चालू ठेवावें असे म्हणत आहे. तिची इच्छा प्रबळ दिसल्यास तिचें म्हणणें ऐकेन.

नारायणराव पाठक सातारा जिल्ह्यात फिरत असतात. सातारा जिल्ह्यातील एका देवळांत एक जुना व महत्त्वाचा शिलालेख कोपऱ्यात पडला आहे असें त्याना बिन्दुमाधव म्हस्कराकडून सहजगत्या कळलें म्हणून ते लवकरच तिकडे जाणार आहेत व त्या शिलालेखाचा ठसा घेणार आहेत, असें त्यांच्या पत्रावरून समजतें.

ते पुण्यास अलीकडे आपणास भेटले होते काय ? त्याची प्रकृति कशी आहे ? पत्रात चांगली आहे म्हणतात, पण विश्वास बसत नाहीं. प्रामाणिक मित्राचेंहि लिहिणें-बोलणें काहीं बाबतींत खोटें असणें संभवनीय आहे. काशी ढवळे ही साखरप्याहून पुण्यास आली आहे म्हणतात. क्षयाची भावना असून दह्यांतलें औषध घेत आहे असें ऐकतों. तिला भेटून यावें.

औषधपाण्याकरितां द्रव्याची मदत तिला पाहिजे असल्यास कोणालाहि अवघड वाटणार नाहीं अशा रीतीनें मदत करावी.

विनायक भोळे

---

[३४] जखीण-खिंडींत

पाचबावडी,
ता. २–४–२६.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

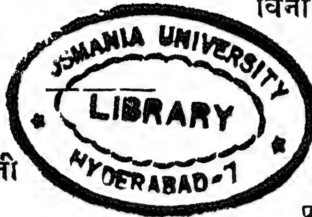
पाटघर येथे नारायणराव पाठक याच्या संशोधनाच्या कामानिमित्त आठ दिवस राहून ते आणि मी पांचबावडीला चालून येत असता 'जखीण-खिंडी'शीं रात्र झाली. ही खिंड म्हणजे दरोडेखोराचा अड्डा होय अशी प्रसिद्धि आहे. रस्ता अरुंद, दाट झाडी, उंच कडे, डोंगरात लपण्यास सोईच्या अशा पुष्कळ जागा यामुळें ही खिंड प्रवाशांना मोठी भीतिदायक वाटत होती आणि तशी ती होतीहि. पण अलीकडे रस्ता मोठा करून आणि आजूबाजूचीं झाडे कापून आणि दोनही बाजूस चौक्या बसवून सरकारने थोडीबहुत सुरक्षितता आणली आहे. चादणी रात्र असल्यामुळें आम्ही दोघे न डगमगता खिंडींतून चालू लागलों. वाटेंत एक बैलगाडी लागली, तेव्हा सोबत मिळाली म्हणून आनंद झाला. गाडीवानानें आम्हांस गाडींत बसण्यास सांगितलें. आम्ही थोडेसे आढेवेढे घेऊन बसलों. थोड्या वेळानें दोन बाया अर्धवट धावत धावत आल्या आणि "दादा आम्हाला सोबत करा" असें आम्हाला विनवूं लागल्या. "त्याना गाडींत घे, आम्ही चालतों." असें आम्हीं गाडीवानाला म्हटलें; पण त्यांना तो गाडींत घेण्यास तयार नव्हता. त्याला पैसे देऊं केले तरी ऐकेना. तेव्हा आम्ही दोघे खालीं उतरलों आणि त्या बायांबरोबर चालूं लागलों. वाटेत त्या बायांची कोण, कोठल्या म्हणून सहज चौकशी करूं लागलों, तेव्हा त्या बायाच्या बोलण्याचालण्यावरून आणि हावभावावरून त्या चांगल्या चालीच्या नसाव्यात अशी शंका येऊं लागली पण 'स्त्री'–दाक्षिण्य

म्हणून हें सगळें मनांत ठेवून आम्ही त्यांच्याबरोबर चालूं लागलों. खिंडींत एका वळणाच्या ठिकाणीं उंच कड्यामुळें अंधार पडला होता. तेथें गाडीवानाने गाडी थांबविली आणि शीळ घातली. कशाकरितां शीळ घातली हें आम्हांला समजेना. आम्ही भ्यायलेले पाहून त्या बाया एकीकडे तोंड करून चोरून हंसत असाव्यात अशी मला शंका आली. शंका येण्याचें कारण असें कीं, जोरानें हंसूं येऊं लागलें असतां तें पुरतें न दाबतां आल्यामुळें जो विशिष्ट आवाज होतो तसा आवाज मला ऐकूं आला आणि त्यानीं तोंड मुद्दाम फिरविलें हें मला त्या वेळच्या काळोखातहि दिसलें. तथापि विशेष स्पष्टतेनें कांहीं दिसत नसल्यामुळें मीं आपली शंका मनातच ठेविली. कशामुळें तरी बावरून जाऊन त्या मोठ्यानें रडूं लागल्या, तेव्हां हा काय प्रकार आहे याचा आम्हीं विचार करीत आहोंत तोंच खिंडींतल्या एका मोठ्या शिळेच्या आड लपलेले चारपांच दरोडेखोर हातांत तलवारी घेऊन आले आणि आम्हां दोघांना त्यांनीं वेढा घातला. त्या दोन बाया आणि तो गाडीवान याचें आणि दरोडेखोरांचें संगनमत आहे असें आम्ही लागलेंच ओळखलें. दरोडेखोरांनीं "आमच्या बायकांचा तुम्ही हात धरलांत" वगैरे घाणेरडे आरोप आमच्यावर करून "आतां पोलीसांकडे तुम्हांला नेतों. हा गाडीवान आणि आम्ही पांचजण साक्षीदार आहोंत, तुमची आतां नाचक्की करतों" वगैरे धाक घातला आणि "आता असेल तें सगळें द्या आणि घरीं गेल्यावर ५०० रुपये हा गाडीवान येईल त्याच्या स्वाधीन करा." वगैरे वगैरे गोष्टी ते बोलूं लागले, न ऐकल्यास तोंडाला डाबर फासून पोलिसांकडे नेऊं आणि गावांतून धिंड काढूं, असेंहि ते म्हणाले. आम्ही मोठ्या पंचायतींत पडलों आणि काय करावें हें सुचेना. बोलतां बोलता मीं पाचबावडीचा विनायकराव वैद्यबुवा असें म्हटलें. तेव्हां त्यांतला एक दरोडेखोर "आं तुम्ही विनायकराव वैद्यबुवा! पाहूं जरा चेहरा," असें म्हणाला आणि काडी पेटवून त्यानें चेहरा न्याहाळला. मौज अशी कीं लागलाच तो आमचा वाली झाला! "माझ्या पोरीला या बामणानें दोन महिने मोफत औषध देऊन वांचवलं आहे, त्याला सोडा," असें तो म्हणाला आणि लगेच सगळे गाडें पालटून दरोडेखोरानीं आम्हांला खिंडींतून बाहेर पडेपर्यंत सोबत केली!

घरीं पोंचल्यावर सरलेला ही हकीकत सांगितली तेव्हां तिनें रात्रीं--अपरात्रीं ‘ जखीण–खिडीं ’तून येण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल दोष दिला आणि पुष्कळ तोंडसुख घेतलें आणि आम्ही तें तिला निमूटपणें घेऊं दिलें.

दुसऱ्या दिवशीं गांवातल्या मंडळींनाहि ही हकीकत सांगितली. त्यांना मोठी मौज वाटली !

विनायक भोळे

[३५] धर्माचे अभिमानी

पांचबावडी,
ता. १३–४–२६.

महात्मा गांधी यांस,

विनयपूर्वक साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आम्हीं सही करीत नाहीं, पण आमच्या पाचबावडी गांवात काँग्रेसचे म्हणून काम करणारे विनायकराव भोळे हे मोठे धर्मबुडवे आहेत आणि त्यांनीं स्त्रियांवरहि अत्याचार करण्याचें ठेविलें नाहीं ही गोष्ट आपले नजरेस आणणें आमचें कर्तव्य आहे म्हणून हें निनावी पत्र लिहीत आहों. त्यांच्या समाजसुधारणा (?) सनातनी धर्माचीं पाळेंमुळें खणून काढीत आहेत. मुद्दाम मनुष्य पाठवून चौकशी करावी. आम्ही गावातले सनातनी धर्माचे परंपरागत संरक्षक आहोंत म्हणून हें कटु कर्तव्य करीत आहोंत. कळावें.

आपले
सनातनी धर्माचे अभिमानी
अ आ इ ई

———

विचारप्रकाश

[३६] पांचबावडीचें पत्र

(आमच्या एका बातमीदाराकडून)

पांचबावडी,
ता. २४-४-२६.

स्त्रियांवर अत्याचार केल्याचा आरोप

येथें ' साधेभोळे ' म्हणून प्रसिद्ध असलेले समाजांतील एक ' विशिष्ट नायक ' आणि त्याचे मित्र यानीं येथून जवळच असलेल्या ' जखीण-खिंडींत ' दोन ब्राह्मणेतर तरुण स्त्रियांवर रात्रीं अत्याचार करण्याचा प्रयत्न केला अशी अफवा आहे. ती कितपत खरीखोटी आहे हें सांगता येत नाहीं म्हणून नांवें स्पष्टपणें दिलेलीं नाहींत. स्त्रियांवर अत्याचाराचा प्रयत्न करीत असतां त्या स्त्रियांची घरची मंडळी धांवत आली आणि त्याना सोडवून वरील संभावित (!) समाजसुधारकाना त्यांनीं चोप दिला आणि तोंडाला डांबर फांसून सकाळीं गावांत सोडून दिलें असें म्हणतात. हें कितपत खरें आहे हें नक्की सांगवत नाहीं. एवढें मात्र खरें आहे कीं, हे दोघे गृहस्थ आठ दिवस गांवांत दिसत नव्हते. अशी बातमी आहे कीं, तोंडाला फांसलेलें डाबर साबणानें वगैरे निघण्यासारखें नाहीं, खरबरीत पदार्थानें घासूनहि पुरतेंसें निघत नाहीं, म्हणून मागें मुंबईस राणीच्या पुतळ्याला लावलेलें डांबर काढून प्रसिद्धीस आलेल्या गज्जरांच्या लॅबोरेटरींतून त्यांच्या कंपनीला माहीत असलेलें डांबर काढण्याचें मिश्रण आणण्याकरितां एथून एक मनुष्य मुंबईस गेला आहे. नक्की बातमी कळल्यावर खुलासेवार हकीकत कळविण्यांत येईल. असे समाजसुधारक महात्मा गांधींना किंवा लोकाना कसे खपतात ?

समाजसुधारणा असल्या लोकांच्या हातीं गेल्यास " **विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्** " या न्यायानें ' विनायका 'च्या ऐवजीं आपणांस वानरच दिसावयाचा !

पुणें,

[३७] संशयनिरास ता. २५–४-२६

प्रिय भगिनी सरला हीस भाऊ काळे याचे आशीर्वाद विशेष.

पुणें येथील लष्करात एका सामाजिक क्लबातले आम्ही सभासद असल्यामुळें सी. आय. डी. मर्धाल ई. आय. क्लॅरेन्स या नांवाचा एक सज्जन ऑफीसर आणि मी सामाजिक बाबतींत दोस्त आहोंत. त्याचे-जवळ बोलता बोलता विनायकरावांच्या तोंडाला काजळ फासण्याबद्दलची जी अफवा उठली आहे आणि जिनें जिकडे तिकडे जणूं काहीं आग लावून दिली आहे, त्यासंबंधानें मीं गोष्ट काढलीं व खरा प्रकार काय आहे, याबद्दल चौकशी करून तो मला सागता येईल कां म्हणून त्याला विचारलें. " खात्याच्या नियमाप्रमाणें सागता येणें कठीण आहे, पण चौकशी करून मग काय तें निश्चित सांगतों ", असें त्यानें उत्तर दिलें. त्याचें मला एक खाजगी पत्र आलें आहे, त्याची नक्कल खालीं देत आहें त्यावरून काय समजावयाचें तें तूं समजशील.

*Private CAMP, POONA,
25–4–26.

Dear Mr. Bhausaheb Kale,

I am not as you write and as many people seem to think an Inspector of Criminal "*Investigation*" but of Criminal "*Intelligence*" (though I belive I have not the intelligence of a criminal).

Although I am precluded by departmental rules from divulging any information about the activities of political and other workers, I think I may be allowed to take advantage of the exceptions allowed, if I merely state that your relative was, (so far as my information goes) a victim of three or four notorious

women who entrap men, and leave them in the hands of a gang of dacoits who force them to part with their money on pain of their faces being tarred in case of refusal

You will perhaps hear more of these notorious women if you care to read the proeeedings of courts. *

(Copy) Yours truely,

(Sd.) E. I. CLARENCE.

या पत्रावरून तुझ्या ध्यानात येईल कीं, विनायकराव शुद्ध असून त्यांचेवर दुष्टानीं कुभाड रचलेलें आहे.

त्याचेबद्दल भलताच संशय तूं घेत असशील असें वाटत नाहीं, पण तुझा स्वभाव असल्या बाबतींत फार संशयखोर आहे हें मला ठाऊक आहे; संशय घेत नसल्यास उत्तमच, पण घेत असल्यास इतःपर तरी सज्जनाला छळण्याचें पाप पदरीं घेऊं नये. धारोपंत नागे, कृष्णंभट फुरशे वगैरे दुष्ट लोक छळण्यास टपलेले आहेत व ईश्वरहि टपलेला दिसतो, पण माझ्या सरलेनें तरी या फंदांत पडूं नये अशी इच्छा करणारा तिचा भाऊ.

भाऊ काळे

---

*" काहीं लुच्च्या बाया दरोडेखोरांच्या साथीदार असून त्या भोळ्या-बापड्या लोकांना या दरोडेखोरांच्या जाळ्यांत आणून सोडतात अशा प्रकारची आम्हांस बातमी लागली आहे व आपले नातलग निर्दोषी असावेत असा माझा समज आहे, " असा वरील पत्राचा आशय आहे.

पांचबावडी,

[३८] पत्नीचा पाठिंबा ता. २७-४-२६.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

सरलेला आपण लिहिलेल्या पत्रावरून तीहि आमच्याबद्दल संशय घेते असा आपला ग्रह झालेला दिसतो तो साफ चुकीचा आहे. ती संशयखोर आहे, पण माझ्यावर तिची निःसीम भक्ति आहे. इतकी कीं, मी या भक्तीला पात्र नाहीं या जाणिवेनें माझी मलाच लाज वाटते. तिचा आम्हांला या प्रसंगीं जेवढा धीर आहे तेवढा कोणाचाहि आणि कशाचाहि नाहीं. सगळें जग ज्या वेळेस पतीला सोडतें त्या वेळेस सात्त्विक पत्नी त्याला अधिक चिकटते आणि त्याला सावरून धरते. कळावें.

आपला

विनायक भोळे

माधवाश्रम, मुंबई,
ता. २४-११-२६.

[३९] मनांत खळबळ, पत्रांत बडबड

मित्रवर्य रा. रा. विनायकराव भोळे यास नारायण पाठक, मुक्काम मुंबई, यांचे साष्टांग प्रणिपात. आज ता. २४-११-२६ तागायत येथील कुशल आहे.

पत्र लिहिण्यास कारण कीं, इन्दुवहिनी व सरलावहिनी, तसेंच छोटू, छोटी आणि चिंगी हीं मुंबई पाहण्यास येथे आलीं असोन त्याच्याबरोबर मी दोनतीन ठिकाणीं गेलों होतों. मला सविस्तर पत्रें लिहिण्याची हौस आहे म्हणून येथील खुशालीचें वगैरे आपणांस पत्र लिहिण्याचें काम त्यांनीं मजकडे सोपविलें आहे. ज्याला काम करण्याची हौस असते त्याच्यावरच मग सगळ्या कामाचा बोजा पडूं लागतो, हा दुनियेंतला न्यायच आहे. " कष्टाळू उंटाला वाळवंटांतील दौड आणि लबाड मांजराला घरांतील दूध " अशा अर्थाची अरबी मार्वेत एक म्हणच आहे।

आम्ही चार दिवसांपूर्वी राणीचा बाग पाहण्यास गेलों होतों. मंडळी जेथें उतरली आहेत तेथील शेजारच्या कांहीं बायका, मुलगे, मुली व लहान अर्भकेंहि आमच्याबरोबर होतीं. इंदुवहिनी मात्र नव्हत्या; कारण त्यांची कपड्यांची जी ट्रंक होती तिची किल्ली कोठें हरवली होती आणि चांगलें पातळ आणि त्याच्या रंगाला जुळणारा ब्लाउज असल्याशिवाय त्या घराबाहेर पडण्यास तयार नव्हत्या ! दुसऱ्या एका पेटींत कांहीं पातळें (माझ्या दृष्टीनें चांगलीं अशीं) होतीं; पण तीं त्याच्या कलात्मक अभिरुचीला पटण्याजोगीं नव्हतीं. आपण सुंदर दिसावें या हौशीपुढें सुंदर स्थळें पाहण्याची मातब्बरी काय ! त्यांचे यजमान आपल्या हौशी पत्नीचें कौतुक करण्याकरिता (किंवा खरें बोलावयाचें म्हणजे कौतुक करण्यांत आपण कसूर करीत नाहीं असें दाखविण्याकारितां) आले आहेत. पण पत्नी जात नाहीं असें पाहून कांहीं तरी कामाचें त्यानीं निमित्त केलें आणि ते फोर्टमधील एका इमारती मंडळाकडे निघून गेले. अर्थात् सगळीं चिल्लींपिल्लीं आणि बायकांचें लटांबर संभाळण्याचें काम इतिहासाभ्यास-जड व व्यवहार-शून्य नारायण पाठकावर येऊन पडलें. इंदुवहिनींनीं घरीं बसून छोटीला संभाळण्याचें काम आपल्याकडे घेण्याचा मनापासून प्रयत्न केला (छोटीवर त्याचें खरोखरच आपल्या मुलीप्रमाणेंच प्रेम दिसलें), पण सरलावहिनींना (मला वाटतें तुमच्या संगतीनें) मुलाची इतकी हौस आहे कीं, एक कडेवर बसणारी छोटी आणि हाताचें बोट धरणारा छोटू याना संभाळून नेण्याचें त्यांना ओझें वाटलें नाहीं किंवा त्यात लाजहि वाटली नाहीं. त्याना एका लहान गोष्टीची मात्र लाज वाटली. ती ही कीं, आपण तऱ्हेदार पोषाख करावा म्हणून त्यांनीं आपल्याकडून मोठ्या कांठाच्या चोळीवर पांढरें रेशमी जाकीट चढविलें होतें आणि त्या जणुं कांहीं एखाद्या लग्नसमारंभाला चाललों आहोंत अशा भावनेनें एक कोरें लुगडें नेसल्या होत्या. मुंबईतल्या बायकानीं त्याची याबद्दल बायकी कुचक्या पद्धतीनें थोडीबहुत टिंगल केली ती त्याना जराशी लागली. गरीब बिचाऱ्या खेड्यात राहणाऱ्या बायका ! त्याना जी आजची तऱ्हा वाटते ती शहरात कालची असते हें समजत नाहीं आणि मग त्यांची जी फजिती होते ती माझ्यासारख्या निरीक्षकाला क्षणभर दुःख

देते (पण त्यात क्षणभर मौजहि असते !). सरलाबाहिनींना दुमजली ट्रॅम पाहण्याची इच्छा होती आणि आमच्या नशिबानें दुमजली ट्रॅम मिळालीहि. पण तींत फार गर्दी होती. ट्रॅममध्यें चढण्याच्या अगोदरच मीं छोटूला आपल्या हातात धरलें होतें, आणि सगळ्या बायका आणि सगळीं मुलें पुरुषाच्याच दरवाजानें चढल्यावर मी छोटूसह ट्रॅममध्यें घुसलो. ट्रॅम-कंडक्टरनें " उप्पर जाव, जागा खाली आहे " असें जागच्याजागीं घुटमळणाऱ्या बायकाना सांगितल्यावर अघाडीवर असलेल्या मुंबईच्या बायका वर चढल्या, पण आपल्या सरलाबाहिनींना त्या धादलींत जागा 'खालीं' आहे असें वाटून त्या वर न चढता तळमजल्याकडे वळल्या. ट्रॅमचा कंडक्टर " उप्पर जागा खाली आहे " असें जेव्हा त्यांना सांगू लागला तेव्हा त्याना जागा उप्पर आहे का खालीं आहे हें समजेना आणि त्या भांबावून गेल्या आणि ' नारायण ' त्यांच्या पिछाडीला उभा राहून त्यांची पाठराखण न करता तर त्यांच्या फजितीला पारावारच राहिला नसता !

राणीच्या बागेंत सगळीकडे आम्ही हिंडलों. लहान मुलाना आणि मुलींना फारच आनंद झाला. इतर मुलाना आणि चिंगीसह इतर मुलींना प्रत्येकीं दोन दोन आणे देऊन उंटावर बसवून फिरवून आणल्या-वर आमच्या छोटूरावानांहि उंटावर बसण्याची इच्छा झाली, पण भीती-मुळें त्याना ती दाबून ठेवावी लागून उंटावरचा शहाणपणा करण्याचें काम आमच्यापैकीं काहीं बोलघेवड्या बायकावरच सोंपवावें लागलें !

राणीच्या बागेंत दोनदा गेलों होतों. तेथील मौज आता लिहीत नाहीं; पुढील पत्रात कदाचित् लिहीन. आतां न लिहिण्याचें कारण एवढेंच कीं; काशी ढवळे मला राणीच्या बागेंत आम्ही गेलों असता भेटली, आणि तिच्या भेटीमुळें माझ्या मनाची जी चलबिचल सुरू झाली तिनें आतां या क्षणीं पुनः उचल केल्यामुळें माझें दिल पत्र लिहिण्याचें काम चालू ठेवण्याइतकें खंबीर नाहीं म्हणून येथेंच 'एकदम सबूर' करतों.

आपला

नारायण पाठक

———

[४०] छोटूचें पत्र

मुंबई,
शनिवार, तारीख
सववीस नोवेंबर १९ शे
सववीस

वडिलांना नमसकार. आमही राणीचा बाग पाहिला. सगळी मंडळी खुशाल आहेत. नारायणराव पाठक आमहाला सगळे दाखवितात. टरमगाडी पाहिली. एक दुमजली होती. काशीताई ढवळे येथे आज आली होती तिनें कोकणांतील चागले काजूगर दिले. आईनें हें पतर लिहिणास सागितले. चुका आहेत का. आईनें आपली खुशाली कळवावी लिही असें सांगीतले आहे. तुमचा लाडका छोटू.

---

[४१] " मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती "

मित्रवर्य रा. रा. विनायकराव भोळे यास नारायणराव पाठक मु॥ मुंबई याचे नमस्कार. येथील कुशल जाणोन आपलें कुशल विदित करावें.

वरील 'कुशल' वाक्य यांत्रिक तऱ्हेनें लिहिलें खरें. पण 'कुशल' नाहीं हें जाणावें. काशी ढवळे हिची भेट हें अर्थात् कारण आहे. तिनें क्षया-वरचें दह्यातलें आयुर्वेदिक औषध घेतल्यावर तिला बरें वाटूं लागलें, तथापि मुंबईस तज्ज्ञ डॉक्टरांना दाखवावें म्हणून तिच्या आईनें तिला येथें आणलें आहे. डॉक्टरनें प्लीहा, यकृत, हृदय, रक्त, वगैरे सगळें तपासून पाहिलें आणि रोग मानसिक आहे, सर्व इंद्रियें साफ आहेत, त्यांत काहींएक विकृति नाहीं, म्हणून सांगितलें, आणि तिला रम्य स्थळें वगैरे दाखवून तिचें मन रिझवावें, एकटीला स्वतःशीं विचार करीत कुढत बसण्यास सवड देऊं नये, असा वैद्यकीय सल्ला दिला. त्याला अनुसरूनच तिच्या आईनें तिला त्या दिवशीं राणीच्या बागेंत आणलें होतें. आमची दृष्टादृष्ट झाल्यावर उभयतांस जरा चमत्कारिक झालें, पण मीच धीर धरून तिच्या आईशीं आणि तिच्याशीं बोलूं लागलों. त्या दिवशीं

इंदुवहिनींची ट्रंकेची किल्ली सांपडली होती, म्हणून त्या आल्या होत्या. त्यांनीं आणि सरलावहिनींनीं काशीला व तिच्या आईला घरोब्यानें प्रश्न विचारून आपल्या लवाजम्यांत सामील करून घेतलें. आम्ही रेंगाळत आहोंत असें पाहून कांहीं वेळानें त्यांनीं योग्य संधि साधून आम्हां उभयतांस चाणाक्षपणें मागें रेंगाळूं दिलें आणि मग त्या झटकन् पुढें सरकल्या. एकान्त मिळाल्यावर मीं “ आतां खरंच बरं वाटत आहे ना ? का उगीच कांहींतरी मघाशीं सांगितलें ? ” असें तिला विचारलें. “ आपण बरे असलेत म्हणजे झालं. माझं बरं काय नि वाईट काय ? ” अशा प्रकारचीं प्रथम तामसी उत्तरें दिल्यानंतर माझी सात्त्विक व (तुझ्याशीं सांगण्यास, कबूल करण्यास हरकत नाहीं.) प्रेमपूर्ण उत्सुकता पाहून तिची कळी खुलली आणि ती मग मन मोकळें करून सात्त्विकपणें बोलू लागली. ती जरा रंगानें फिक्कट झाली आहे, पण डोळ्यांतलें तेज त्यामुळें अधिकच खुलतें. काय असेल तें असो, त्या वेळीं ती मला फारच सुंदर दिसली. चंद्रिका फिक्कट नसते का ? फिक्कट पिवळ्या रंगाचें गुलाबाचें फूल गडद पिवळ्या रंगाच्या फुलापेक्षा अधिक सुंदर नसतें काय ? (“ इति-ह-आस ” हें सांगण्याचें सोडून माझ्यासारख्या गद्यात्म्यानें काव्य करूं लागण्यांत अर्थ नाहीं, म्हणून तो मार्ग सोडतों.) बोलतां बोलतां ती मला म्हणाली. “आई-बापांनीं मला अलीकडे कुढत बसण्याचें सोडून ‘ गीतारहस्य ’ वाचण्यास सांगितलें आहे. तें जाड पुस्तक मला तर कळत नाहीं. ज्ञानोत्तर कर्म, आणि ‘ सांख्य ’ आणि ‘द्विविधा निष्ठा’ वगैरे मला काहीं समजत नाहीं, पण मनात असा प्रश्न येतो कीं, ज्ञान हें अनंत आहे, तें पूर्ण होणार कसें? आणि पूर्ण झालें तरी मनुष्याचें केवळ ज्ञानानें समाधान होईल का ? ” मी या प्रश्नानीं गडबडलों, कारण मी इतिहासाचा जसजसा अभ्यास करीत आहें तसतसा त्यातील गोष्टींच्या खरेपणाबद्दल आणि सिद्धांताच्या सयुक्तिकतेबद्दल अधिकाधिक साशंक होऊं लागलों आहें. आणि केवळ ज्ञानानें मनुष्याचें समाधान होणें शक्य नाहीं असें मला अलीकडे वाटूं लागलें आहे, हें तुला ठाऊकच आहे. तरी मनाची गडबड कशीबशी लपवून मीं उत्तर दिलें, “ज्ञान मिळविण्याच्या मार्गांत असणें यांत खरें सुख आहे, ज्ञानाचा अंत पाहिलाच पाहिजे असें नाहीं. ”

"मी वाद करूं इच्छीत नाहीं, आणि मनहि वळवूं इच्छीत नाहीं, म्हणून हें बोलणें इथेंच सोडूं या." असें ती म्हणाली. तेव्हा "माझ्याशीं बोलणें आवडत नाहीं असं दिसतय" असें मीं म्हटलें. तिनें उत्तर दिलें, "बोलणं आवडतं, पण 'मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती आणि मुकाबले मला नकोत' असें विनायकरावाच्या घरीं निक्षून सांगितल्यानंतर मी कशाला वाद घालीत बसूं?' मागील प्रसंगाची आणि त्या वेळीं वापरलेल्या शब्दाची आठवण करून दिल्यामुळे मी अधिकच गांगरलों. पण तिनेंच समयसूचकतेनें दुसरा विषय काढला आणि मग आमचें चारपांच मिनिटें फार आल्हादकारक संभाषण झालें. थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे अखेर माझें मन मृदु झालें! आजन्म अविवाहित राहणार या माझ्या प्रतिज्ञेचा मी भंग करणार इतक्यात सुदैवानें स्वाभिमान जागृत झाला आणि मी भानावर येऊन मोह आवरला. इतक्या अवधींत मंडळी बरीच पुढें गेली होती तेव्हा अधिक वेळ बोलणें गैर वाटून आम्ही पुनः मंडळींच्या घोळक्यात सामील झालों. शरीर तेथें होतें, पण आमचीं मनें कोठें होतीं आणि त्यांत काय चाललें होतें, हें ईश्वरासच ठाऊक!

घराकडे परत जाताना ट्रॅममध्यें तिच्या आईजवळ मी बसलों होतों. "उद्या आम्ही मंडळी प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम पाहण्यास जाणार आहोंत, तुम्हाला यावयाचं असल्यास मी तुमच्या घरीं तुम्हाला घ्यावयास येईन" असं मीं सहज म्हटलं. तेव्हा त्या माउलीला फारच आनंद झाल्यासारखा दिसला. वचन दिल्याप्रमाणें मी त्यांच्या उतरत्या घरीं गेलों. तेथें माझा जांवयासारखाच त्या माउलीनें आदरसत्कार केला! मुलीला सुख व्हावें म्हणून माउलीची ही सारी खटपट. आईचें हृदय हें असें आहे. तिनें मला दहीपोहे, चहा वगैरे देतांना मनातला हेतु परोपरीनें कसा सूचित केला हें हास्योत्पादक रीतीनें सांगता येईल, पण विषयाच्या गांभीर्यपूर्ण औदासीन्यामुळें तसला प्रयत्न करण्यास लेखणी धजत नाहीं. मला काशीशीं लग्न करावयाचें असतें तर मात्र मीं खरोखरच रसपूर्णतेनें वर्णन केलें असतें. पण सध्या दिग्दर्शनच पुरे.

प्रिन्स आफ वेल्स म्युझियम पाहण्यास जाताना बायकांनीं ट्रॅमजवळ गोंधळ केलाच. काहीं ट्रॅमवर चढूं शकल्या, काहीं मागें राहिल्या! पण

मागें राहिलेल्यांपैकीं एकीला अंगावर येणाऱ्या मोटारच्या भीतीनें एकदम घेरी आली व ती मोटारखालीं सांपडून मरणार होती, पण मोटर-ड्राय-व्हरच्या कसबानें वांचली. मंडळींची ताटातूट झाल्यामुळे निरनिराळ्या ट्रॅमांमध्यें बसून आम्ही म्युझियमपर्यंत गेलों व तेथें उतरून पुनः एक झालों. म्युझियममध्यें आत शिरल्यावर प्रथम काहीं नग्नप्राय स्त्रियाचे पुतळे दिसले, तेव्हा दहा एक वर्षांच्या एका मुलानें मला "असें का हे पुतळे केले ?" असा प्रश्न केला. बायकानीं दृष्टि फिरवली आणि प्रश्न ऐकला न ऐकला असें केलें. मींहि तसेंच केलें. मीं त्या बायकांना तेथील हरतऱ्हेचे प्राणी, पक्षी, चित्रें, शिलालेख, ताम्रपट, इतिहासपूर्व दगडाचीं हत्यारें, एका लिपीपासून स्थित्यन्तरें होत होत हल्लींची लिपी कशी उत्पन्न झाली याचा तक्ता वगैरे सर्व दाखविले व शाळामास्तराप्रमाणें त्यांचें महत्त्व समजावून देण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न पाहून काहीं बायकानीं गमत्या, बडबड्या मास्तरांत माझी गणना केली आणि काहींनीं माझ्या विविध माहितीची तारीफ केली ! लहान मुलगे जे होते ते मात्र मधून मधून मला प्रश्न विचारीत आणि कित्येक वेळा मार्मिक प्रश्नांच्या द्वारें माझ्या अज्ञानाची मला जाणीव करून देत !

काशीशीं एकीकडे बोलण्याची संधि मला दोनतीनदां मिळाली. (किंवा खरें सांगावयाचें म्हणजे 'जाणत्या' बायकानीं मला संधि आणून दिली.) संधि मिळाल्यावर माझ्या मनाची स्थिति प्रांजलपणें मीं तिला सांगितली आणि म्हटलें, " माझ्या आयुष्याची आगगाडी आता ज्ञानमार्गाच्या रुळावर आहे, ती आता दुसऱ्या रुळावर नेणें शक्य नाहीं."
" कां शक्य नाहीं ? " ती म्हणाली. आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ तिनें पुढील दाखला दिला. " आगगाडी एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर नेली म्हणजे दिशा सपशेल बदलली असेंहि होत नाहीं."

" तें सगळं खरं, पण ...... "

" मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती आणि मुकाबले नकोतच मुळीं. तेव्हा आता आपण हा विचार बदलूं या; नाहीं तर आपल्या मंडळींत पुनः जाऊं या. " असें अंशतः विनोदानें, अंशतः निराशेनें आणि अंशतः रागानें म्हणून ती खरोखरच तिकडे गेली.

असे हे प्रकार दोनतीनदां झाले. आता, मित्रा, तुला प्रश्न असा कीं मी काय करावें? हा प्रश्न विचारण्याकरितांच हें पत्र मुख्यत्वेंकरून लिहिलें आहे. तेव्हा म्युझियम पाहण्याच्या वेळच्या आणि नंतर दुसऱ्या ठिकाणीं गेलो तेथल्या हकीकती लिहीत नाहीं. एक मात्र गोष्ट लिहितों ती ही कीं, बिन्दुमाधव म्हस्कर यांना इंदुवहिनी मुंबईस आल्या हें कसें कळलें कोणास ठाऊक! ते एक दिवस आमच्या मंडळींत आलेच आणि आपल्या ऐटबाज पोषाखानें, रुबाबदार अंगयष्टीनें, दरबारी चालीरीतीनें आणि विनोदी गप्पागोष्टी सांगण्यानें तेथील सगळ्या स्त्रियांस आणि मुलांस त्यांनीं मोहित करून टाकलें. इतिहासाभ्यासजड नारायण पाठक त्याच्यापुढें इतका फिक्का पडला कीं, काशी ढवळे व तिची आई याना तोंड दाखविण्यास त्याला कांहीं वेळ लाज वाटली! पण काशीच्या आईनें जेवण्यास बोलावल्यामुळें त्याचा स्वाभिमान कांहीं वेळ तरी जिवंत राहिला. कोंबड्या आणि त्यांचीं पिलें यात राजाप्रमाणें मिरवणारा कोंबडा मोरापुढें फिक्का पडला तर त्यात नवल काय? आणि त्यात वाईट तरी काय आहे? प्रश्न एवढाच आहे कीं, तो प्राणी खरा मोर आहे का मोराचीं पिसें लावलेला डोंबकावळा आहे! थट्टा सोडून गंभीरपणें बोलावयाचें म्हणजे बिन्दुमाधव म्हस्कर हा इंदुवहिनीला एखाद दिवशीं गोत्यात आणणार असा माझा अंदाज आहे.

कळावें लोभ असावा व **महत्त्वाचा सवाल केला आहे त्याचा सरळ जबाब लवकरच** यावा हे विनंति.

नारायण पाठक

ता. क. येथील अस्पृश्योद्धार मंडळाचे एक चिटणीस गणपतराव हरळे नावाचे आज मला भेटले. अस्पृश्याची मुलगी मुलीप्रमाणें तूं संभाळली आहेस हें त्याना कळलें होतें. ही मुलगी मुंबईस अमक्या अमक्या ठिकाणीं उतरली आहे असे त्याना पाचबावडीच्या एका इसमाकडून कळलें म्हणून या मुलीला व या मुलीला घरच्याप्रमाणें वागविणाऱ्या मंडळीला कौतुकानें भेटण्याच्या इच्छेनें ते माझ्याकडे आले होते. त्यांची व चिंगीची आणि घरच्या मंडळींची भेट करवून दिली. मुलगी

चुणचुणीत आहे हें त्यांनीं कांहीं प्रश्नांच्या उत्तरावरून ताडलें. तिला मुलीप्रमाणें संभाळल्याबद्दल सरलावहिनींचे त्यांनीं मनःपूर्वक आभार मानले. मनुष्य सज्जन व परोपकारी दिसला.

नारायण पाठक

— —

[४२] 'कलाविलास' करतां करतां 'कलिविलास' व्हावयाचा !

पाचबावडी,
ता. १–१२–२६.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यास विनायक भोळे याचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मुंबईहून सौभाग्यवती, छोटू व चिंगी ही मंडळी येथें सुखरूप येऊन पोचली. सौ।। ही मुंबईस तूं जी हरतऱ्हेची मदत केलीस तिचा वारंवार उल्लेख करते. किती तरी मजेदार गोष्टी सांगते. त्यांत काशी ढवळे ही नायिका असते ! तूं लग्न करण्याचें नाकारीत आहेस म्हणून तुला या गोष्टीमध्ये नायकाचें स्थान न मिळतां नायिकेला छळणाऱ्या कलिपात्राचें स्थान मिळतें ! चिंगी ही देखील काशी ढवळेबद्दल कांहीं कांहीं बोलत असते. तिला आतल्या कांहीं गोष्टी सौ.कडून कळल्या असाव्यात.

छोटू तर मुंबईच्या पुष्कळच गोष्टी सांगतो. पण त्याचा अर्थ सुसंगतपणें लावणें हें आधुनिक गूढगुंजनात्मक काव्याचा अर्थ लावण्यासारखेंच कठिण आहे. त्यानें मेहनत घेऊन लिहिलेल्या पत्राचें इतकें कौतुक (तसेंच विडंबनहि !) होत आहे कीं, तें पत्र आमचें सबंध तोंडपाठ झालें आहे !

सारांश, आजकाल ' मुंबई ' शिवाय विषय नाहीं. तुझ्याहि मनांत तोच विषय घोळत असेल, म्हणून त्या विषयाकडे गंभीरपणें वळतों. काशी ढवळे हिच्याशीं लग्न करण्याचा निश्चय करावा असें माझें तरी मत आहे. मनुष्याचा जन्म केवळ शारीरिक सुखाकरितां जसा नाहीं, तसाच तो केवळ बौद्धिक सुखाकरितांहि नाहीं, आणि वस्तुस्थिति अशी मौजेची आहे कीं, जो केवळ बौद्धिक सुखाच्याच पाठीमागें लागेल

त्याला तेंहि सुख लाभत नाहीं ! कारण शरीरधर्मांकडे दुर्लक्ष केल्यास बुद्धीमध्यें कांहींना कांहीं तरी विकृति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाहीं. काव्याचा आस्वाद घेण्यास किंवा ऐतिहासिक अथवा तात्त्विक अथवा सामाजिक प्रश्नांचा निर्विकार दृष्टीनें विचार करण्यास मनाची जी एक प्रकारची समता लागते ती अविवाहित स्थितींत राहणें अशक्य नसलें तरी अशक्यप्राय आहे तुझ्या बाबतींत दुसरा असा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे कीं, तूं काशीला (अविचारी यौवनदशेंत का होईना) वचन दिलेलें आहेस. आणखी असे कीं, तिचें तुझ्यावर फार प्रेम आहे आणि ती तुझ्याशीं एकनिष्ठेनें वागत आहे. शिवाय ती चागली सुदर आहे, सुस्वभावी आहे; तुझ्या ध्येयाच्या आड येणारी नाहीं. आणि सगळ्यांत महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, तुझ्या मनांत खरें म्हटलें म्हणजे तिच्याशीं लग्न करावयाचें आहे, आणि माझ्या संमतीच्या पडत्या फळाची आज्ञा तुला पाहिजे आहे ! (ही आपली उगीच थट्टा केली, मला एवढेंच म्हणावयाचें आहे कीं, सर्व दृष्टींनीं विचार कर आणि आत्मवंचना करून घेऊं नकोस. ध्येय सोडल्याची व प्रतिज्ञाभंगाची वगैरे खोटी लाज बाळगूं नको.)

येथील सर्व मंडळी खुशाल आहेत. चिंगीची आई व तिचे सर्व नातलग वारल्यामुळें तिला आतां आम्ही घरातच ठेवून घेतली आहे हें सौभाग्यवतीकडून मुंबईस कळलें असेलच. अस्पृश्याच्या हातचें पाणी पीत होतों म्हणून ग्रामस्थानीं आम्हाला वाळींत टाकून गावाबाहेरील महारवाड्याजवळ राहण्यास अगोदरच भाग पाडलें होतें. आतां तिला मुलीप्रमाणें घरीं ठेवून घेतल्यास अधिक काय छळणार आहेत ! मुलगी फारच चलाख आहे; तिला शिक्षण देऊन चारपाच वर्षांनीं एखाद्या चागल्या वराशीं लग्न लावून द्यावें असा बेत आहे. खर्चाविषयीं मी पर्वा करीत नाहीं. माझ्या दोन मुलांचें जसें चाल्लेल तसें हिचेंहि ईश्वरकृपेनें चाल्लेल ! मुंबईस मंडळी ज्या घरात उतरली होती तेथील मंडळींना प्रथम ती अस्पृश्य वर्गातली आहे हें कळलेंच नाहीं ! कळल्यावर त्यांनीं तिला माझ्या मुलाप्रमाणेंच वागविलें ही गोष्ट ऐकून हिंदुस्थानच्या भवितव्याबद्दल आशा वाटते. चाळींतल्या शेजारच्या बायकामध्यें पुष्कळ

कुजबुज चालत होती, पण मुंबईस शेजाऱ्याच्या कुजबुजीला कोण विचारतो ? इंदुवहिनीला ती गबाळी आणि घाणेरडी वाटते, पण तिच्या कलात्मक दृष्टीला तूंहि गबाळ्या वाटतोसच आणि थोडाबहुत जो घाणेरडेपणा आहे तो कालांतरानें जाईल.

भाऊराव काळे यांचें मन आपल्या पत्नीविषयीं शुद्ध नाहीं. इंदूची चूक आहे, पण तिला ती पटवून देणार कोण ? कलाविलास हें तिचें ध्येय आहे. सांकेतिक नीतीचा सासुरवास तिच्या कलालालसेला आतां सहन होत नाहीं. अमृत आणि विष हीं जशीं समुद्राच्या पोटीं आलेलीं भावंडें आहेत तशींच 'कला' आणि 'कलि' हीं मनुष्याच्या ध्येयनिष्ठेचीं अपत्यें आहेत आणि कलेला स्वैरपणें वागूं दिल्यास तिच्या अंगीं कलीचे गुण येण्याचा संभव असतो हें इंदु विसरते. कला-विलास करता करता कलि-विलास न होवो म्हणजे झालं ! बिन्दुमाधव म्हस्कर मुबईस आले होते वगैरे गोष्टी सौ. कडून कळल्या. त्यावरून ही भीति वाटूं लागली आहे. दुसरा कोणताच आधार नाहीं.

विनायक भोळे

---

[४३] आकाशांतून कुऱ्हाड कोसळली

पाचबावडी,
३-३-२७.

सौ. इंदु काळे हीस अनेक आशीर्वाद विशेष.

मला अत्यंत वाईट बातमी कळवावयाची आहे. ती ही कीं, विनायकरावाचीं दोनहि मुले पटकीनें वारलीं ! महारवाड्यातील विहिरीचें पाणी दूषित होऊन तेथें पटकीचा उपद्रव सुरू झाल्यावर विनायकराव गरीबाकडे आपण होऊन जात व औषधपाणी फुकट देत. त्याचेकडे जाऊन रात्रीच्या रात्री जागून काढीत. निम्मे अधिक रोगी बरेहि केले. पण स्वतःच्या मुलाना वाचवूं शकले नाहींत !

गांवातले काहीं लोक इतके दुष्ट आहेत कीं, विनायकरावासारख्याना ते महारमांगाप्रमाणें अस्पृश्य मानतात व चांगलें पाणी असलेल्या विहिरी-

वर पाणी भरूं देत नाहींत. विनायकराव महारवाड्यांतील विहिरीचें पाणी उकळून घेत, पण पाण्याचे बाबतींत मनुष्य जपणार किती ? शेवटीं जें व्हावयाचें तें झालें. स्वच्छ पाणी घेऊं न देऊन बंधुभगिनींना जरीमरी देवीला बळी देणाऱ्या सज्जनांना धर्म राखण्याचं पुण्य लागेल ! सरलेनें आणि विनायकरावांनीं पोरांना वाचविण्याकरितां जिवापाड मेहनत घेतली. आलोचन जाग्रणें केलीं, पण सर्व व्यर्थ ! विनायकरावांना घरांत स्वतःचीं लाडकीं मुलें आजारी होतीं तरी गरीब अस्पृश्य रोग्याकडचीं बोलावणीं यावयाचीं, आणि तेंहि मन घट्ट करून जाऊन लगबगीनें परत यावयाचे. छोटू अगोदर वारला आणि दोन तासांनीं छोटी गेली. रात्रभर घरांत काय शोकप्रकार झाला असेल याचें मी कसें वर्णन करूं ? बिचारीं दोघें जण मुळमुळूं रडत आणि एकमेकांचें समाधान करूं पाहत. चिंगी एका कोपऱ्यांत रडत बसली. मी कांहींच बोलत नव्हतों. मला कसें समाधान करावें हेंच समजेना. सरलेनें " भाऊ, भाऊ, कायरे आम्हीं पाप केलं होतं म्हणून देवानं आमच्यावर हा गहजब केला " असें म्हणून माझ्या मांडीवर डोकें ठेवलें. मी अश्रु ढाळण्याशिवाय आणि तिच्या पाठीवरून हात फिरवण्याशिवाय कांहींएक करूं शकलों नाहीं. " छोटू आणि छोटी गेलीं पण चिंगी आपली मुलगीच आहे; आणि शाळेंतलीं मुलं आपलींच नाहींत का ? " असें काहींतरी म्हणून विनायकराव सरलेचें समाधान करूं पाहत, आणि लगेच स्वतः रडूं लागत. गावांतलीं मंडळी झोंपडीबाहेर जमलीं व पुढील व्यवस्थेला लागलीं. धारोपंत नागे, कृष्णंभट फुरशे वगैरे दुष्ट लोकहि लोकांत वाईट दिसूं नये म्हणून आले आणि शेताच्या बांधावर विड्या फुंकीत बसून, प्रेतें "ब्राह्मणांच्या स्मशानांत जाळूं द्यावयाचीं नाहींत असा कट करूं लागले. उजाडण्याच्या सुमारास मला एका वृद्ध संभावित गृहस्थानें बाहेर बोलाविलें आणि पुढील व्यवस्था करण्याची वेळ झाली वगैरे ते बोलूं लागले. " ब्राह्मणाच्या स्मशानात जाळूं लागलों तर विचका होण्याचा संभव आहे " अशा प्रकारची भाषा ते हळूहळू बोलूं लागले, तेव्हां त्याचा भावार्थ ओळखून "अस्पृश्यांच्या स्मशानांत त्यांना घेऊन जावयाचें " असें मी विनायकरावाच्या वतीनें सांगितलें. झोपडींतून मुलांना उचलण्यास दोघे संभावित लोक

आले. त्याना रडूच कोसळलें आणि त्यांचे हातपाय कापूं लागले. पण कटु कर्तव्यकर्म पार पाडणें त्यांना भागच होतें आणि त्यानीं तें पार पाडलेंच. सरला आकांत करील आणि टाहो फोडील असें वाटलें होतें, पण बिचारीनें तसें कांहीं केलें नाहीं.

प्रिय अपत्याच्या मृत्यूचा हा देखावा पाहून आपणाला अपत्यसुख नाहीं हेंच बरें असें वाटलें !

विनायकरावानीं भातसारा शेतकऱ्यानीं भरूं नये अशा अर्थाचें भाषण केलें म्हणून त्याना अटक करण्यात येणार आहे अशी खात्रीलायक बातमी काहीं दिवसापूर्वीं कळली आहे. बिचाऱ्याच्या नशीबीं काय काय दुःखें आहेत कोणाला ठाऊक ! लोकांमध्यें एवढी मानमान्यता असून त्यांच्या नशिबीं पुनः तुरुंगवास येणार. समाधानाची एवढीच गोष्ट आहे कीं, पति-पत्नींमधील प्रेम अत्यंत सात्त्विक आणि अखंड आहे. असें प्रेम असणें हें तरी एक महत्‌भाग्यच आहे !

भाऊराव काळे

---

[४४] इंदुवहिनी पळाल्या

तार (भाषान्तर)

जरूरीची पुणें, ता. ७–३–२७.	भाऊराव काळे यांस विनायकराव भोळे याचे येथें पाचबावडी.

ताबडतोब	निघा	इंदुवहिनी	नाहींशा
झाल्या	नारायणराव	पाठकांबरोबर	पळाल्या
म्हणतात			

[४०] "कालासारखें औषध नाहीं"

अंबेवाडी, जिल्हा सातारा,
६–३–२७.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यास नारायण पाठक, मुक्काम अंबेवाडी, जिल्हा सातारा, याचे नमस्कार. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. बाकी आपण स्वकीय कुशल काय लिहिणार? आपल्या अपत्यांच्या मृत्यूची हकीकत भाऊरावाच्या पत्रावरून पुण्यासच कळली. पण तेथें जाऊन मी आपल्यासारख्याचें समाधान काय करणार, म्हणून बेत रहित केला. बिन्दुमाधव म्हस्कराच्या बोलण्यांत पुष्कळ वेळा अंबेवाडी या गावातील देवळाच्या कोंपऱ्यांत पडलेल्या एका अत्यंत जुन्या शिलालेखाचा उल्लेख येत असे, त्याची नक्कल करून आणावी व तो खरोखरच जुना आहे कीं काय हें पाहावें म्हणून येथें आलों आहें. देवळांतच उतरलो आहें; शिलालेख धुऊन स्वच्छ केला आहे. त्यावर शाई फासून एक नक्कल काढणार आहे व एक फोटोग्राफहि घेणार आहें शिलालेख शके ७०५ चा दिसतो. संस्कृत श्लोक आहेत. पण खालीं गद्य आहे, त्यात दोनतीन जुन्या मराठीचीं रूपें आढळतात. शक निश्चित झाल्यास व रूपें मराठी ठरल्यास 'मराठी' चा जन्मकाळ ठरविणें सुलभ होईल.

आपलें दुःख हलकें व्हावें म्हणून हें सर्व लिहीत आहें, पण दुःख कालावधीनेंच हलकें व्हावयाचें आहे. इराणातील एका शहाची बिब्बी वारली तेव्हा त्यानें एकेका प्रसिद्ध हकिमाला बोलावून आणून "माझ्या मनाच्या दुःखाला काहीं दवा आहे का?" असें विचारलें. कोणाला काहीं दवा सांगता येईना, म्हणून त्यानें प्रत्येकाचा धिक्कार करून धक्के देऊन घालवून दिलें. अखेर एका चाणाक्ष हकिमानें "परवरदिगार खुदाच्या कुदरतींत अलबत् दवा आहे" असें म्हटलें. "ही दवा कोठें मिळते?" असें शहानें विचारल्यावर "अक्कलशून्य मनुष्याला ही दवा कशी आहे, कोठें मिळते, वगैरे समजत नाहीं. अक्कलमंद मनुष्याला मात्र कळते. ही अजब दवा अत्यंत स्वस्त आहे; जिकडे तिकडे ती मिळते. हवेप्रमाणें आपण ती रोज घेतच असतों—हिचें नांव 'वख्त'. "**वख्त बडी अकसीर दवा है,**" असें हकिमानें सांगितलें. त्याला

लगेच हजार मोहरा मिळाल्या. ("वख्ताशिवाय दुसरें कांहीं औषध आहे का ?" म्हणून शहानें विचारल्यावर "होय अलबत् आहे. ही दवा फार गोड आहे, सुरेख आहे, शानदार आहे. या दव्याचें नांव "दुसरी शादी," असें सांगितल्यावर शहानें रुष्ट होऊन त्याला फटके मारून घालवून दिलें पण एक महिन्याच्या आत ही 'शानदार दवा' जनानखान्यात आणली, असा या गोष्टीचा उत्तरार्ध आहे. तो अप्रस्तुत म्हणून सोडून देऊं.)

तुझें समाधान करावें म्हणून गंभीरपणें लिहूं लागलों, पण अखेर स्वभावानुसार अप्रासंगिकपणा केलाच; तथापि उद्देश ध्यानात घेऊन क्षमा करावी.

सरलावहिनींना म्हणावें, "छोटू आणि छोटी हीं बालरत्नें ईश्वरें दिलीं तीं ईश्वरें नेलीं." शुक्राची चादणी उगवावी आणि घटकेंतच अस्तास जावी तशांतलाच आपल्या मुलाचा प्रकार झाला. **भवितव्यता बलीयसी.** त्याच्या आठवणी मला वारंवार होतात. आणि डोळ्यात अश्रू येतात. अशीं मुलें थोड्यानाच लाभतात. तुम्हाला लोकानीं वाळींत टाकलें, महारवाड्यांत राहण्यास लावलें, हरतऱ्हेच्या कंड्या पिकविल्या, पण या बालरत्नाचें संगोपन आणि त्यांचें कौतुक करण्यांत तुम्हांला जो दिव्य आनंद होत असे त्यापुढें लोकांच्या छळाचें तुम्हाला कांहींच वाटलें नाहीं. आता मुले गेलीं तरी चिंगी आहेच. तिचें मुलीप्रमाणें संगोपन करीत आहां, तें तसेंच करीत राहावें. त्यात अत्यंत सात्त्विक आनंद आहे. शोक करीत बसूं नये. तुम्ही शोक करीत बसल्यास विनायकरावाना जें दुःख होत आहे त्यांत अधिक भर पडेल, मुलांची हौस तुमच्यापेक्षा त्याना अधिक होती, त्याचें कौतुक तुमच्यापेक्षा ते अधिक करीत. त्यानीं अंगीकारलेल्या सार्वजनिक कार्याच्या व्रतांत या दुर्धर प्रसंगानें कमतरता येईल आणि त्यांचें मन कमकुवत होईल असें कांहींएक करूं नये. त्याचें मन तुमच्यापेक्षाहि कोमल आहे असे मी मित्रप्रेमानें केवळ म्हणतों असें नाहीं. पतीनें वास्तविक पत्नीचें समाधान करावयाचें असतें, पण तुमच्या येथें निराळा प्रकार आहे. ते बायकाप्रमाणें रडणार नाहींत, पण मनांत झुरत राहतील. बाहेरून ते तत्त्वज्ञा-

सारखे वागतील आणि विनोदहि करतील, पण हृदय आंतल्या आंत जळत असेल. बाकी मी कोणाला उपदेश करीत आहें ? तुम्ही दोघेहि समंजस आहांत. तुम्हांला माझ्यासारख्या फटिंगानें उपदेश करणें हें गैरच, पण राहवलें नाहीं म्हणून कांहीं तरी प्रासंगिक अप्रासंगिक लिहिलें आहे. तसें पाहिलें तर वचनभंग करून काशी ढवळे हिच्या आयुष्याचा नाश उघड्या डोळ्यांनीं करणारा व तिचें दुःख कठोरपणें पाहत राहणाऱ्या मला पाप्याला कोमलतेचा उपदेश करण्याचा अधिकार काय ? कोळशानें हिरकणीला उपदेश करण्यासारखेंच हें आहे. कळावें.

नारायण पाठक

---

[४६]

विचारप्रकाश, ७–३–२७.

सौ. इंदुबाई काळे यांना पळवून नेलें.

इतिहाससंशोधक नारायणराव पाठक याजवर आरोप.

(एका बातमीदाराकडून)

अंबेवाडी, सातारा जिल्हा, ९–३–२७.

पुण्याचे प्रसिद्ध कॉंट्रॅक्टर भाऊराव काळे यांच्या पत्नी सौ. इन्दुबाई काळे या पुण्याहून इतिहाससंशोधक नारायणराव पाठक याचेबरोबर पळून आल्या व अंबेवाडी या गावीं देवळात या उभयतांस पकडण्यांत आलें असें समजतें. सौ. इन्दुबाई काळे यांचा जबाब घेऊन त्याना सोडण्यात आलें आहे. वहिमी नारायणराव पाठक यांना एक दिवस अटक करून जामिनावर सोडण्यांत आलें आहे. सौ. इन्दुबाईंनीं आपणांस प्रसिद्ध गायनवादनपटु बिंदुमाधव म्हस्कर यांनीं फसवून आणून देवळांत सोडलें असा जबाब दिला व सदर म्हस्कर हल्लीं फरारी आहेत म्हणून रा. पाठक याना जामिनावर सोडण्यांत आलें म्हणतात.

पळवून कोणीं जरी नेलें असलें तरी सौ. इन्दुबाई काळे यांचा नैतिक गुन्हा कमी होत नाहीं. भाऊराव काळे त्याना पुन्हां घरांत घेतील किंवा नाहीं याबद्दल शंका आहे, अशा प्रकारची भाषा गावात चालू आहे. खटला सुरूं झाल्यावर त्याची हकीकत कळविण्यांत येईल.

[४७] सात वर्षांची सजा

पुणें, १५–३–२७.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

तुम्हाला ७ वर्षांची सजा झाली व रत्नागिरीस पाठविलें आहे हें कळलें. सजा व्हायची हें निश्चित होतेंच, पण फारच झाली असें वाटतें.

सरला पाचबावडीसच राहणार आहे व आपली शाळा आणि इतर समाजकार्यें चालू ठेवणार आहे. मला ती पुण्यास यावी असें कितीहि भागिनीप्रेमामुळें वाटत असलें तरी ती करीत आहे तेंच बरोबर आहे हें विवेकबुद्धीला पटतें. इकडची काळजी अगदीं करूं नये. तिला द्रव्याची कधींहि ददात पडणार नाहीं. तिला सोबत व्हावी व स्वयंपाकाची दगदग चुकावी म्हणून येथून एक पोक्त बाई पाठविणार आहें.

माझ्या इंदूला घरात कोणत्याहि प्रकारें मी दुःख देत नाहीं. ती शुद्ध असावी असेंच माझें मत आहे. तथापि फरारी बिन्दुमाधव म्हस्कर सापडून सर्व प्रकारची साद्यंत हकीकत कळल्याशिवाय माझें मन पूर्ण समाधान पावूं शकणार नाहीं. तिला मी बाहेरून अगदीं कांहीं एक झालेंच नाहीं असें वागवतों, पण बंधु—भागिनींप्रमाणें वागतों ! लोकाना मात्र कांहीं एक फरक दिसूं देत नाहीं.

नारायणराव पाठकांबद्दल माझें मनांत केव्हांहि किन्तु नव्हता आणि आतांहि नाहीं. अलीकडे त्यांनीं तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विशेष चालविलेला दिसतो. केवळ विवेकबुद्धीचे द्वारें (Reason चे द्वारें) पूर्ण ज्ञान व्हावयाचें नाहीं, त्याप्रमाणेंच केवळ तार्किक ज्ञानानें समाधान व्हावयाचें

नाहीं, मनुष्याचा जन्म केवळ ज्ञानार्जनाकरितां नसून सर्वांगीण आत्मविकासाकरितां आहे, वगैरे वगैरे ते कांहीं बोलत असतात तें मला पटतें; तुम्हांला पटेल किंवा नाहीं कोणास ठाऊक !

जेलमध्यें तेथील शिक्षा झाल्यास मुलाखती होऊं शकत नाहींत; पत्रव्यवहारहि बंद होतो; म्हणून आपलें ध्येयशीलत्व एवढ्या अवधीपुरतें तरी बाजूस ठेवून तेथें सत्याग्रह करण्याच्या फंदांत पडूं नये, तथापि तेथें काय होणार याबद्दल मला भीतिच वाटते.

तीन महिन्यांनीं भेटण्यास येईनच. सरलेला आणि चिंगीलाहि आणीन.

भाऊराव काळे

---

[४८] सहा वर्षांनंतर

पाचबावडी,

ता. १५-९-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास स. न. वि. वि.

कालच रत्नागिरी जेलमधुन सुटका झाली. माझ्याकडून तेथील कामें पुरतीं होत नसल्यामुळें जेलच्या शिक्षा नेहमीं होत होत्या आणि जेलमध्यें आपल्या मुलाखती होत नव्हत्या किंवा पत्रव्यवहारहि होऊं शकत नव्हता. इतर ठिकाणच्या राजकीय कैद्यांना पुष्कळ सवलती मिळत, किंबहुना त्यांना जेलखान्याचीं कांहींच दुःखें अनुभवावीं लागत नसत, व वर्तमानपत्रें मिळत, खेळ होत, पुराणें—व्याख्यानें—चर्चा होत, इत्यादि गोष्टी जेलमध्येंहि ऐकत होतों. पण माझ्या नशिबीं " सी " वर्ग आणि हातकड्या, दंडाबेड्या, मिठाची कांजी, वगैरे गोष्टी लिहिलेल्या होत्या त्याला कोणाचा इलाज नाहीं !

येथें आल्यावर सरलेनें आमची रात्रीची शाळा सहा वर्षें चांगली चालविली आणि एकंदरींत लोकांच्या आदरास ती पात्र झाली हें ऐकून संतोष झाला. आपण तिला पैशाची मदत केलीत याबद्दल ऋणी आहें.

या सहा वर्षांच्या जेलखान्यामुळें प्रकृति खालावली आहे. काळजी करण्यासारखी स्थिति नाहीं, पण आपण सर्व मंडळी इकडे यावी अशी इच्छा मात्र आहे. कंत्राटाच्या कामामुळें तुम्हांला वेळ नसल्यास इंदु-ताईंना तरी पाठवावें. आणि नारायणरावानींहि कांहीं दिवस इतिहास-जिज्ञासेला विश्रांति देऊन इकडे येऊन राहावें. काम कांहीं नाहीं, पण आपल्या खऱ्या इष्टमित्रांच्या संगतींत (जेलखान्यातून सुटल्यानंतर विशेषेंकरून) राहावेंसें वाटतें. म्हणून सर्वांना बोलावीत आहें. इतके दिवस स्वाभिमानानें पैसे मागत नव्हतों आणि आपण पाठविलेत तरी ते (घ्यायचे नाहींत म्हणून नव्हे तर मूळ स्वभाव म्हणून) गरीब मुला-मुलींना, रात्रीच्या शाळेच्या मास्तरला आणि इतर गोरगरिबाना वांटून टाकीत असे; पण आजारातून बरा होईपर्यंत आपणाजवळ पैसे मागतों. चार महिन्यात खडखडीत बरा होईन असें वाटतें. आपण प्रेमानें देतां म्हणून मागतो. माझा हक्क असा काय आहे ? बाकी हक्क आहेच म्हणा, कारण आपली बहीण देऊन बसलेले आहात हा एक गुन्हा आपण केला आहे आणि दुसरा अक्षम्य गुन्हा असा आहे कीं, आपण माझ्यावर सहे-तुक आणि निःस्सीम प्रेम करता ! प्रेम करणें हें चांगलें नाहीं. प्रेम करणें म्हणजे स्वतःस बुडविणें.

सहा वर्षांत देशामध्यें, समाजामध्यें आणि कुटुंबांत पुष्कळच क्रांति झाली आहे. सत्याग्रह सुरू झाला, जोरात आला, पार पडला, मृतप्राय झाला. अस्पृश्योद्धाराचा आणि अस्पृश्याच्या मन्दिरप्रवेशाचा प्रश्न घसास लागत आहे. 'वर्तुलपरिषदा'चीं चक्रें तीनदां फिरलीं. कुटुंबाकडे पाहिलें तर पुष्कळच फरक झाला आहे. असो.

इंदुवहिनीबद्दल तुमचें मन किंचित् साशंक असलें तरी तुमच्या सुकूं लागलेल्या प्रेमवल्लींना पुनः पालवी फुटूं लागली आहे हें ऐकून किती समाधान झालें म्हणून सांगूं ? नारायणराव पाठकांचें पत्र आलें आहे. काशी ढवळे हिच्याशीं लग्न करण्याची स्वारीची तयारी झाली आहे असें दिसतें ! केवढी क्रांति ही ! काशी ढवळे आजारी आहे असें ऐकतों. उभयतांची प्रेमपूर्वक चेष्टा करण्याचें काम कांहीं दिवस लांबणीवर पड-णार ! काशी ढवळे हिला "राणीच्या बागेंत आणि प्रिन्स ऑफ् वेल्स

म्युझिअममध्यें काय काय पाहिलंत आणि काय काय ऐकलंत" असं मी विचारणार आहे ! पण हे पुढचे विचार. सहा वर्षांच्या तुरुंगवासामुळें माझें शरीर म्हाताऱ्याच्यासारखें झालें असलें तरी मन म्हातारें झालें नाहीं हें वरील सहजगत्या लिहून गेलेल्या वाक्यावरून कळेल.

आमच्या सौभाग्यवतीनें सामाजिक काम चालविलें याबद्दल उपकार वाटतात, पण चिंगीचें लग्न माझ्या पश्चात् उरकून घेतलें म्हणून किंचित् वाईट वाटतें. गणपतराव हरळे नांवाचे अस्पृश्योद्धारक संस्थेचे जे चिटणीस आहेत त्यांनीं चिंगीला मुंबईस ती गेली असता पाहिलें होतें. त्यानीं तिचें लग्न उरकून घ्यावयाचें असल्यास अस्पृश्य समजांतील काळोबा बोरवणकर नांवाचे एक मॅट्रिक झालेले गृहस्थ आहेत, शिकलेले आहेत, चांगले आहेत, जी. आय्. पी. मध्यें नोकरी आहे, वगैरे लिहिलें आणि सौ. ला घरीं चालत आलेलें हें स्थळ दवडूं नये असें वाटून, तिनें माझ्या पश्चात् हें कार्य उरकून घेतलें, हें एका अर्थी बरेंच झालें. मुलीचें त्यांत हितच झालें. मुलगा गरीब आहे; पण अस्पृश्यामध्यें इतका सालस आणि हुशार मुलगा मिळावयाचा नाहीं असें सौभाग्यवती म्हणते. चिंगीला आणि तिच्या यजमानाना मला भेटण्याची इच्छा आहे, पण उगाच खर्च होतो म्हणून येऊं नये असें लिहिलें आहे. आपण सर्वांनीं अगत्य यावें,—आपणाला पैशाची ददात नाहीं. अगत्य यावेंच.

नारायणराव पाठक यांचें भलें मोठें पत्र आलें आहे. त्यांत त्यानीं या सहा वर्षांत त्याच्या मनामध्यें झालेली क्रांति वर्णन केलेली आहे. स्वारीचें मन काशी ढवळे हिच्याशीं लग्न करण्यास अनुकूल झालें आहे. हें त्याच्या पत्रांतील पुढील उताऱ्यावरून कळून येईल. आपला ज्ञानमार्ग चुकीचा होता हे सांगण्याकरितां जगातच ज्ञानमार्गाविषयींचा विश्वास कमी होत चालला आहे असें ते भासवीत आहेत ! पण शेवटीं काशी ढवळे डोकावतेच !

"पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांचा जोरकस आत्मप्रत्यय जाऊन 'अणोरणीयान्' असा जो इलेक्ट्रॉन त्याच्या स्वरूपासंबंधानें आश्चर्यमुग्ध होऊन त्याच्यापुढें त्याना हात जोडून उभें राहावें लागत आहे. रसायनशास्त्रज्ञांना मूलद्रव्यांच्या मिश्रणापासून जीवोत्पत्ति करतां येईल असें वाटत होतें, पण

आतां ही आशा व्यर्थ ठरूं पाहत आहे. जीवशास्त्रज्ञांना डार्विनचा विकासवाद म्हणजे एक जीवनाचें गूढ उकलणारी गुरुकिल्लीच वाटत होती, पण या विकासवादाच्या गुरुकिल्लीनें ज्ञानाचीं कांहीं कपाटें उलगडलीं आहेत तरी, काहीं अंतिम प्रश्नांचीं उत्तरें ज्या पेटींत ठेविलेलीं आहेत त्या पेटीला ही किल्ली लागू पडत नाहीं असें दिसूं लागलें आहे. आणि अलीकडे तर बौद्धिक व्यापारापेक्षां जाणीव नसलेल्या मनोवस्थांचेंच प्रस्थ माजत चाललेलें आहे. राजकारणांत केमल पाशा, मुसोलिनी, हिटलर, लेनिन, गांधी वगैरेंचे नवे नवे प्रयोग होत आहेत व ते कमी-अधिक यशस्वी होत आहेत आणि इतिहासशास्त्र व समाजशास्त्र यातील परंपरागत सिद्धान्त हरताळ फाशीत आहेत. आणि अखेर मला तर असें वाटूं लागलें आहे कीं, ज्ञान हें मानवी मनाच्या पूर्णपणें हस्तगत कधीं व्हावयाचें नसून "नेति नेति" हेंच म्हणत बसावें लागणार !

अशा स्थितींत कोठल्याहि क्षेत्रात ज्ञानाच्या पाठीमागें लागून जीवाचें बलिदान करण्यांत फायदा काय ? मनुष्यजन्म हा ज्ञानप्राप्तीकरिता नसून देहधर्म संभाळून शक्य तेवढें ज्ञान मिळवावें, शक्य तेवढा कलाविलासाचा आनंद उपभोगावा, शक्य तेवढें इतराच्या उपयोगी पडून त्याना आनंद देण्याचा प्रयत्न करावा, एवढ्याकरितां मनुष्यजन्म आहे. केवळ देहसुखानें समाधान व्हावयाचें नाहीं. कारण आपण पशु नाहीं. केवळ ज्ञानमार्गानें समाधान व्हावयाचे नाहीं, कारण आपणांला जिज्ञासेशिवाय इतर आकांक्षाहि आहेत. केवळ कलेच्या पाठीमागें लागून उपयोग नाहीं. कारण एकटी कला ज्ञानाची व नीतीची भूक शमवूं शकत नाहीं. केवळ कर्ममार्ग उपयोगाचा नाहीं; कारण ज्ञानाशिवाय मनुष्य आंधळा आहे व कलेशिवाय आयुष्य नीरस आहे. तात्पर्य, (उच्च वातावरणांतून हास्यास्पद रीतीनें खालीं येऊन म्हणतो कीं) मनुष्यानें लग्न केलें पाहिजे, निदान मीं लग्न केलें पाहिजे. कोणाशीं हें तुला ठाऊक आहे ! या बाबतींत पूर्वीचा तोरा सोडून देऊन काशी ढवळे हिला 'अग अग काशी, मला का नेशी' असें म्हणण्याची पाळी आलेली आहे; पण या प्रसंगातून तुझ्यासारखे मध्यस्थ मला सोडवितील अशी आशा आहे."

नारायणराव पाठक व काशी ढवळे या तुल्यगुण वधूवरांना एकत्र आणण्याचें काम आपल्याकडे आहे, तें आपण लवकरच हातीं घेऊं. तिच्या वडिलाना पत्र लिहावें म्हणतों.

विनायकराव भोळे

---

[४९] विनायकराव अत्यवस्थ

तार (भाषांतर)			
जरूरीची पांचबावडी, ५-१०-१९३३.		भाऊराव काळे कॉन्ट्रॅक्टर सदाशिव पेठ, पुणें	
विनायकराव	अत्यवस्थ	आजारी	सर्वांनीं
तावडतोब	यावें		

---

[५०] ततः किम् ?

पाचबावडी,
८-१२-३३.

मित्रवर्य रा. रा. भाऊराव काळे यास नारायणराव पाठक याचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपण इकडे येऊं शकलां नाहींत म्हणून वाईट वाटतें. सवडींत सवड काढून विनायकरावाना भेटून जावेंच. त्याची प्रकृति कशी आहे हें दररोज सविस्तर कळवावें म्हणून लिहिलेंत त्याप्रमाणें लिहीत आहे. ते आपली वारंवार आठवण काढीत असतात. इंदुताई येथें आल्यामुळें त्यांना बरें वाटलें. त्या येथें आल्यापासून त्यांनीं घरांतील

कामें संभाळण्याचा जणूं कांहीं मक्ताच घेतलेला दिसतो. सरलेचें आणि त्यांचें चागलें सूत जमलेले आहे आणि घराकडे फारसें पाहावें लागत नसल्यामुळें पतीची सेवा करण्यास त्या बऱ्याच मोकळ्या झाल्या आहेत. इन्दुताईनीं मोठ्या कुशलतेनें पूर्वींचीं सगळीं बिलें देऊन टाकिलीं आहेत आणि घरांत धान्य, भाजीपाला, दूध वगैरेंची त्या ददात पडूं देत नाहींत – आणि हें सर्व सरलाबहिनींचे मन न दुखविता आणि आपली श्रीमंती न दाखवितां त्या करीत आहेत, ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे.

विनायकराव आता खरोखरच सुधारत आहेत. सकाळीं उठल्यावर चागलें बोलूं शकतात. आज सकाळीं आम्ही सगळे जण त्यांच्या खोलींतच चहा घेत होतों. तेव्हा ते पूर्वींच्या तरतरीनें बोलत होते. आर्धा एक तास बोलणें झाल्यावर ते थकले आणि मग त्यांना थोडीशी गुंगी आली ही गोष्ट वेगळी. सरलेनें चहा, बिस्किटें वगैरे सामान आणल्यावर ते मला म्हणाले, " नारायणराव, लग्न केलं असतंत तर अशी सेवा करणारी बायको तुम्हांला मिळाली असती आणि तुमची प्रकृति बिघडली नसती."

" पण एखादी कृत्या मिळाली असती तर मी याच्या आधींच मेलों असतों." मीं हंसत म्हटलें.

ते म्हणाले, " नाहीं, असें म्हणूं नका. आमच्या पांढरपेशा समाजांत नवरे वाईट असतील कदाचित्, बायका फार थोड्या वाईट. " **कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति**[1] " असें म्हणतात, आणि तें खरें आहे. मी या वचनाच्या जोडीला माझे अनुभवांवर आधारलेलें असें वचन घालीन कीं, " **कुभर्ता जायेत क्वचिदपि कुजाया न भवति**[2] " असें म्हणून त्यांनीं सरलेकडे स्नेह व आदर यानीं युक्त अशा दृष्टीनें पाहिलें. तेव्हा ती म्हणाली, " मला खुष करण्याकरिता कांहींतरी

---

१ वाईट मुलगा उत्पन्न होईल, पण वाईट माता दृष्टीस पडावयाची नाहीं.

२ वाईट पति दिसेल, पण वाईट पत्नी सांपडावयाची नाहीं.

म्हणायचं झालं." असें ती म्हणाली खरी, पण डोळ्यांत अश्रुबिंदु येऊं लागल्यामुळें बिस्किटें आणण्याचें निमित्त करून ती आंत गेली आणि एकदोन मिनिटांनीं जणुं कांहीं धुरानें डोळ्यातून पाणी येत आहे असें दाखवून पदरानें डोळे पुशीत पतीला आणखीं बिस्किटें व चहा देऊं लागली.

बिस्किटें खातां खातां विनायकराव म्हणाले कीं, "या माझ्या दुखण्याला तुम्ही फार भिता असं दिसतंय. पण माझी मनोदेवता मला सांगते कीं, मी कांहीं या दुखण्यात मरत नाहीं. मला अजून पुष्कळ कार्य करायचं आहे."

"टिळकांना आणि आमच्या इतिहासकार राजवाड्यांना देखील असंच वाटत होतं," मी भान न राहिल्यामुळें आणि मित्राशीं वाद करण्याची प्रवृत्ति प्रबळ होऊन बोललों.

"कबूल आहे, त्याच्याप्रमाणें माझाहि भ्रम असेल. पण आपण आणखीं कांहीं वर्षं जगणार आणि कांहीं राजकीय कार्य करणार असं वाटत आहे खरं." मी यावर कांहींच बोललों नाहीं. पण तेच विलक्षण रीतीनें हंसून म्हणाले, "बाकी आमचं कार्य म्हणजे काय, तर गांव सोडून न जाण्याचा हुकूम मोडून पुनः तुरुंगात जायचं! आजारी आहे म्हणून बर आहे, नाहींतर आम्ही आतां पुनः तुरुंगातच असावयाचे!"

"तुरुंगात पुनः जाण्यांत काय अर्थ आहे? कॉंग्रेसचा पराभव झालेला आहे आणि हा पराभव कबूल करून पुढच्या युद्धाची पुनः तयारी करण्यांत खरा शहाणपणा नाहीं का?" मीं असं म्हटल्यावर ते म्हणाले, "बरोबर आहे, तुमच्या दृष्टीनें हें बरोबर आहे. पण आमची दृष्टि निराळी आहे."

"निराळी आहे हें कोणीहि सांगेल", इन्दुताई कधीं न बोलणाऱ्या त्या मध्येंच म्हणाल्या. "पण बरोबर आहे का, हा प्रश्न आहे."

" आता वाद करण्यात फायदा काय आहे?" सरला म्हणाली.

तिला भीति वाटली कीं, वाद वाढून पतीला उगाच थकवा मात्र याव-याचा. "त्यांचीं मतं बदलणं केव्हांहि शक्य नाहीं !"

"मी वाद करीत नाहीं, भिऊं नकोस." विनायकराव म्हणाले. "पण एवढच सांगतों कीं, माझीं मतं आता बदलायचीं नाहींत. आणि कोणाचीं मतं वादानें बदलत आहेत ? नारायणराव, तूं इतिहाससंशोधन करून काय मिळवलंस ? एक तरी निर्विवाद सिद्धांत ठरविला आहेस का ? आणि जुन्या इतिहासातली एखादी तिथि, नाहीं तर एखादें नाव, नाहीं तर दुसरं असंच कांहीं निश्चित ठरवून जगाचा असा काय फायदा होणार आहे ? आणि इंदुताईनें कलेच्या पाठीमागें लागून काय मिळवलं आहे ? आणि हिच्या (सरलेच्या) भाऊनें कंत्राटांत पैसे मिळवून तरी काय मिळवलं आहे ? 'ततः किम्' हा प्रश्न केव्हांहि विचारता येईल !"

"मी आता वाद करूं इच्छित नाहीं," मीं म्हटलें व कपबशा वगैरे आवरूं लागलों, तेव्हां विनायकराव स्मित करून म्हणाले, "तुम्ही सगळे या दुखण्याला फार भिता असं दिसतं आहे. मी आता चांगला बरा होत आहें आणि मी वादहि आता करीत नाहीं. खरी गोष्ट अशी आहे कीं, जो तो कुठल्या तरी ध्येयाच्या मागें लागलेला असतो आणि त्यात मरण आलें तरी त्याला तेंच बरें वाटतें." ते आणखी पुढें कांहीं बोलणार इतक्यांत गावांतली कांहीं भिक्षुकमंडळी त्यांना भेटावयास आली. त्यांना आंत बोलावल्यावर त्यांच्यापैकीं पुढारी असलेला कृष्णंभट फुरशे विनायकरावांना म्हणाला, "विनायकराव, आम्ही सगळे आपणाला अशी विनंति करण्याला आलों आहोंत कीं, आपण एवढे चांगले असून फुकट चालले आहात. अस्पृश्यांशीं व्यवहार करण्याचें आजपासून सोडून द्या आणि प्रायश्चित्त घ्या म्हणजे आम्ही सगळेजण तुम्हाला हरतऱ्हेची मदत करूं आणि प्रत्यक्ष मृत्यूच्या दाढेंतून आपणाला सोडवूं."

विनायकरावांनीं कांहीं एक उत्तर दिलें नाहीं. "बरं आहे, मी विचार करतों." एवढेंच म्हणून त्यांनीं तोंड दुसरीकडे फिरवलें, आणि अंथरुणावर पडून स्वस्थ निजून राहिले. आम्ही कपबशा आवरूं लागलों, आणि कृष्णंभट वगैरे मंडळींनीं हळूहळू पाय काढला !

विनायकरावांना दुपारीं चांगली झोंप लागली होती. प्रकृति खरोखरच सुधारत आहे. आजच्याप्रमाणें उद्यांहि रात्रीं पत्र लिहीन. मी येथें विनायकराव चांगला बरा होईपर्यंत राहावें म्हणतो. कळावें.

आपला

नारायणराव पाठक

---

[५१] भलत्या वेळीं भलतं बोलण्याची लकब

पाचबावडी,

ता. १०–१२–३३.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

आज सकाळीं विनायकराव उशीरानेंच उठले. काल रात्रीं चांगली झोंप लागली होती. कालच्याप्रमाणेंच चहापाणी एकत्र झालं. विनायकरावांनीं दुधाचा घावन करण्यास सांगितला व तो मोठ्या चवीनें खाल्ला. मींहि एका घावनावर आणि कांहीं बिस्किटांवर ताव मारला. मित्र आजारी असला तरी देहधर्म थोडेच राहतात ! जग हें असं आहे !

चहा पीत असतांच गावांतील केळकरपक्षीय कौन्सिल-प्रवेशवादी मंडळी भेटण्यास म्हणून आली. त्यांना देखील सरलेनें चहा आणून दिला. कांहींनीं घेतला पण कांहींनीं बाटलेल्या मनुष्याकडचा चहा घेतला असता गावांत बोभाटा फार होईल या भीतीनें गांगरून जाऊन कांहींतरी निमित्त सांगितलें आणि चहा घेण्याचें टाळलें.

थोड्या वेळानें त्यांच्यापैकीं एकजणानें खिशांतून एक छापील पत्रक काढलें आणि त्यावर सही करण्याबद्दल विनायकरावांस विनंति केली.

" सत्याग्रह सध्यां बंद ठेवावा आणि कौन्सिलें काबीज करावींत " अशा आशयाचें तें पत्रक होतें, हें विनायकरावांनीं त्यावरून एकदोन मिनिटें नजर टाकल्याबरोबर त्यांना कळून आलें. पत्रक पुरें न वाचतांच ते म्हणाले, " माझी सही या पत्रकावर नाहीं मिळावयाची. केळकर आणि तुम्ही मंडळी करीत आहात तें सगळें ठीक असेल, पण माझ्यासारख्या कट्टर मंडळींना हें पटत नाहीं, त्याला काय करायचं ? "

" कां पटत नाहीं याचीं कांहीं कारणें तर सांगा. " त्यापैकीं एक जणानें विचारलें, तेव्हां विनायकराव म्हणाले कीं, " कारणें काय सांगणार ? हा प्रश्न माझ्यासारख्यांच्या बाबतींत आतां वादविवादाचा राहिला नाहीं. ध्येयवादिता आतां माझ्या रक्तात, हाडामासात, हृदयाच्या अगदीं आतल्या गाभ्यात जाऊन माझ्या जीविताशीं इतकी एकरूप झाली आहे कीं, ती आतां जीवितनाशाशिवाय नष्ट व्हावयाची नाहीं."

यावर मंडळींपैकीं एक जण म्हणाला, " पण राजकारणात असं बोलून कसं चालेल ? चर्चा करून एकमेकांचीं मन वळवायला नकोत का ? "

" बरोबर आहे तुमचं म्हणणं, " विनायकरावांनीं उत्तर दिलें. " आणि खर बोलायचं म्हणजे मला केळकरांचा पक्षच विचाराच्या दृष्टीनें बरोबर वाटतो. पण हृदयात काय झालं आहे कुणाला ठाऊक, तो पक्ष स्वीकारावासा वाटत नाहीं. कदाचित् हा खोट्या अभिमानाचा परिणाम असेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे खरी. "

" भावनांना तुम्ही फार महत्त्व देत आहांत; राजकारणांत चुका ह्या व्हावयाच्याच. चुका झाल्यावर त्या दुरुस्त करण्यात कांहीं कमीपणा नाहीं. " " कबूल, सगळं कबूल. पण प्रकृतिधर्म म्हणून काहीं आहेच ना ! कॉंग्रेसच्या विरुद्ध प्रामाणिकपणें तुम्ही बंड करीत आहांत हें मला मान्य आहे; विचार केला म्हणजे तुमचें म्हणणें मला बरेंच समंजसपणाचें दिसतें हें कबूल; गांधींच्या आज्ञेनुसार पुनः पुनः तुरुंगांत जाण्यामध्यें

जसें धैर्य आहे, तसें कॉंग्रेसविरुद्ध प्रामाणिकपणें बंड करण्यांतही धैर्य आहे हेंहि मला मान्य आहे. पण माझ्या बाबतींत आता हा विचाराचा आणि वादाचा प्रश्न राहिलेला नाहीं. माझी बुद्धि तुमच्या बाजूला आहे, पण भावना गांधींकडे मला ओढते त्याला मी काय करूं ? आपल्या वेड्या-बागड्या मुलावर सगळ्यात अधिक प्रेम करणं वेडेपणाचं आहे हें मातेला कळत नसतं असं नाहीं, पण तिचा इलाज नसतो. एखाद्या तरुणाला आपण विचारलं कीं, 'तुझी प्रिया तुला अगदीं अप्सरेसारखी वाटते आणि तिच्याशीं बोलणं चालणं तुला दिव्य आनंद देतं, हें योग्य आहे का ?' तर तो म्हणेल कीं, 'हें सगळं मी जाणतों, पण माझा इलाज नाहीं.' "

यावर "पण राजकारण हा मातेच्या किंवा तरुणाच्या प्रेमासारखा का विषय आहे ?" केळकरपक्षीय एक तरुण किंचित् रागानें म्हणाला. तेव्हा विनायकराव म्हणाले, "तुमचा प्रश्न अगदीं बरोबर आहे. पण मातेशीं किंवा त्या तरुणाशीं वाद घालण्यात कांहीं अर्थ आहे कां ? शाळेंत शिकणाऱ्या मुलाला तुम्हीं कितीहि सांगितलंत कीं, विटीदांडू किंवा क्रिकेट खेळण्यात काहीं अर्थ नाहीं, तर तो ऐकणार आहे ? १६-१७ वर्षांच्या मुलीला तुम्हीं सांगितलंत कीं, 'पुरुषाशीं बोलताना लाजण्यात किंवा संकोच धरण्यात कांहीं अर्थ नाहीं' तर ती तुमचं म्हणणें कबूल करील, पण तिच्या वर्तनांत काहीं फरक होईल का ? गाणं-बजावणं ज्याला आवडतं त्याला विचारलं कीं गाण्या-बजावण्यापासून काय फायदा होतो, त्यात वेळ गमावणं चुकीचं नाहीं का, तर तो तुमचा युक्तिवाद मान्य करील काय ? नाहीं. वेळ आली म्हणजे रात्रीचा देखील रस्त्यावर उभा राहून तो गाणं ऐकत बसेल ! आमच्या ह्या नारायणराव पाठकांना सांगा पाहूं कीं, इतिहाससंशोधनाकरितां अविवाहित राहून हाडाचीं काडं करण्यांत कांहीं हंशील नाहीं– तो तुमचं ऐकणार आहे ? मृत्युशय्येवर पडलेल्या आणि डॉक्टरांनीं आशा सोडलेल्या पतीची सेवा करण्यात अर्थ काय, असं एखाद्या पत्नीला कोणी सांगूं लागला तर ती त्याचं ऐकेल का ?"

विनायकराव हें शेवटलें वाक्य सहज बोलून गेले, पण सरलेला तें ऐकून कसेंसेंच झालें आणि तिनें डोळ्यांना पदर लावला. तिच्याकडे अर्थात् सगळ्याची नजर गेली आणि मग तर ती मुळूं मुळूं रडूं लागली. सहज चर्चे-करिता घेतलेल्या उदाहरणाचा असा विपरीत परिणाम झालेला पाहून विना-यकरावांना आणि इतर सगळ्याना वाईट वाटलें. "भलत्या वेळीं भलतं बोलण्याची माझी लकब जन्माचीच आहे, ती मेल्याशिवाय जायची नाहीं", असं पुन्हां भलतंच बोलून विनायकरावांनीं त्या वेळीं क्षणार्धांत पसरलेल्या खिन्न वातावरणांत अधिकच भर घातली आणि हें पाहून विनायकरावांनीं आपल्या कपाळावर हात मारून घेतला आणि "उद्या या, आपण आणखी बोलूं. भावनाच नव्हे तर युक्तिवाद माझ्या बाजूला आहे, पण आतां तें काहीं नको", असें म्हणून ते अंथरुणावरून उठले आणि विशेष शक्ति नव्हती तरी मंडळीला निरोप देण्याकरिता झोंपडीच्या दरवाजाबाहेर गेले. इन्दुताईंनीं सरलेला स्वयंपाकघरात नेलें आणि अर्थात् तिची समजूत घाल-ण्याचा तिनें प्रयत्न केला असेल.

मीं काय करावें हें सुचेना म्हणून वेड्यासारखा हें सगळें पाहत होतों !

आज संध्याकाळीं किंवा आता रात्रौ पत्र लिहीत आहें तोंपर्यंत विशेष काहीं झालें नाहीं. संध्याकाळीं कोणाला भेटण्यास येऊं दिलें नाहीं. आमच्या घरगुती गप्पा आणि थट्टामस्करी यामध्यें चांगला वेळ गेला आणि विना-यकरावाना पुष्कळच हुशारी वाटली. कळावें.

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

———

[५२] स्त्रियांत देखील खिलाडूपणा आहे म्हणावयाचा !

पांचबावडी,

ता. १२-१२-३३.

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

आज विनायकरावांची प्रकृति पुष्कळच सुधारलेली दिसली. सकाळीं थोडेसे घराबाहेर चार पावलें फिरून आले. दुपारीं चांगली झोंप लागली होती.

संध्याकाळीं चहा वगैरे झाल्यावर उन्हे खालीं आलीं होतीं आणि विनायकराव सकाळच्याप्रमाणें घराबाहेर शतपावलीकरितां बाहेर पडणार होते, इतक्यात चिंगी आणि तिचे यजमान काळोबा बोरवणकर हातात गांठोडी व वळकट्या घेऊन दत्त उभीं राहिलीं ! विनायकरावांना पाहिल्या बरोबर चिंगीनें त्याना खेड्यांतील पद्धतीनें नमस्कार केला व " उगाच खर्च करून येऊं नको म्हणून सांगितलेंत तरी राहवेना म्हणून आल्यें, रागावूं नका ", असें म्हणून अश्रूंनीं त्यांचे पाय भिजविले. तिच्या यजमानांनीं " आपण तुरुंगातून सुटलांत, पण अत्यवस्थ आजारी आहांत असें ऐकलें, म्हणून आपली आज्ञा मोडून आपल्या भेटीस आलों, रागावूं नये", असें म्हटलें आणि हातरुमाल डोळ्यांस लावला. चिंगीचें उत्कट प्रेम व तिच्या नवऱ्याचा चांगुलपणा पाहून आम्हांला सगळ्यांना रडूं कोसळलें. विनायकरावानींहि डोळ्यांना हातरुमाल लावला, आणि मनःक्षोभ आवरल्या-नंतर म्हटलें, " चिंगे, क्षमा कसली करायची ? मी रागावलों नाहीं. ऊठ, तुमचे उगाच पैसे खर्च होऊं नयेत म्हणून तसं लिहिलं. तुम्ही आलांत यांत मला आनंदच आहे. नाहीं तरी चांगला बरा झाल्यावर नवी दिवाळी करण्याकरिता मी तुम्हांला बोलावणारच होतों. " काळोबानाहि त्यांनीं असेंच सांगितले आणि " घरात जाऊन चूळबीळ भरून चहा घ्या, मग पुढें आपण बोलूं " असें उभयतांना सांगून आपल्या पत्नीला, चिंगीला आंत घेऊन जाण्यास सुचविलें आणि काळोबांची व्यवस्था लावण्यास मला रावसाहेबांनीं फर्माविलें !

पाहुण्याचें चहापाणी होईपर्यंत इन्दुताईंनीं झोंपडीबाहेर अंगणांत जाजम, वळकटी टाकली होती, तेथें विनायकराव जाऊन बसले आणि कांहीं वेळानें आम्ही सगळे जण तेथें जाऊन बसलों. चिंगीजवळ व तिच्या यजमानांजवळ हरतऱ्हेच्या सांसारिक चौकश्या व गोष्टी झाल्यावर विनायकराव म्हणाले, "तुम्ही सुखी आहांत हें ऐकून मला आनंद होतो. आणि तुम्ही आलात आणि भेटलात हेंहि चांगलें केलेंत. पण चार आठ दिवसांनीं मी चांगला बरा झाल्यावर काळोबांना जाऊं दे. त्यांना नोकरी संभाळली पाहिजे. तूं मात्र महिना दोन महिने रहा. बाकी, नाहीं राहिलीस तरच बरी! कारण माणसं अधिक झालीं कीं काम अधिक पडतं म्हणून आमची 'ही' रागवायची." त्यांनीं हें वाक्य नेहमींच्या संवईप्रमाणें थट्टेनेंच उच्चारलें, पण नेहमींप्रमाणें त्याचा थोडासा वाईट परिणाम झालाच. पण नेहमींप्रमाणें तो फार वेळ टिकला नाहीं! एकदोन मिनिटांतच सरला सांवरली आणि पुनः थट्टामस्करींत भाग घेऊं लागली.

गप्पागोष्टी संपत आल्या आणि दिवेलागणीची वेळ होत आली तेव्हां विनायकराव अंगणांतच चार फेऱ्या घालतों म्हणाले आणि दोनतीन घातल्या असतील नसतील इतक्यांत केळकरपक्षीय दोन तीन लोक तेथें आले. त्यांच्या बोलण्याचालण्यावरून ते चांगले समंजस दिसले. मंडळी पुनः बैठकीवर बसल्यानंतर विनायकराव आपण होऊन म्हणाले, "वामनराव, बरे आलांत. माझी राजकारणांतली वृत्ति काय आहे हें तुम्हांला शांतपणें आज समजावून सांगतों. अहो, आम्ही भावनाप्रधान आणि तुम्ही बुद्धिप्रधान आहांत. पण तुम्ही-आम्ही सगळेच आपापल्या परीनें देशकार्य करीत आहोंत, आणि एकमेकांना पोषक आहोंत."

"हें कसं?" वामनरावांनीं विचारलें.

"असं पहा. भावना निष्क्रिय विचाराला गति देते आणि विचार हा मोकाट धांवणाऱ्या आंधळ्या भावनेला पायबंद घालतो. टिळक आणि गोखले, तसेंच गांधी आणि केळकर हे एकमेकांना पूरक आहेत" "म्हणजे गाडून पुरणारे असंच ना?" मीं मध्येंच उगाच कोटि सुचली म्हणून

म्हटलें. कोटि ऐकून हंसून गंभीरपणें ते म्हणाले, " पूर्वी टिळक-गोखले-युगात टिळक जहाल झाले म्हणून गोखल्यांना सरकार विचारू लागलं. आता गांधी जहाल ठरल्यामुळें केळकरपक्षाला सरकार जवळ करील आणि त्याचं समाधान करण्याचा प्रयत्न करील. देशाचा यांत फायदा नाहीं का ? "

यावर वामनराव म्हणाले कीं, "हा अप्रत्यक्ष फायदा जरी होत असला तरी युक्तिवादाच्या दृष्टीनें पक्षा-पक्षांमध्यें तरतमभाव नाहीं का ? कोणता तरी एक पक्ष अधिक खरा आणि देशाला अधिक फायदेशीर असं आपणांला ठरविता नाहीं का येणार ? आणि देशाला अधिक फायदेशीर असलेला पक्ष कोणता हें तुमच्यासारख्यांनीं स्वीकारून दुसऱ्याना तो स्वीकारण्यास सांगायला नको का ?

"फायदा आणि तोटा पाहूं लागलात, " विनायकराव म्हणाले, "कीं जगांत काहीं उच्च आणि उदात्त राहावयाचें नाहीं. आधीं फायदा आणि तोटा तुम्ही मोजणार कसा ? दुसरं असं कीं, उद्या तुम्हीं आपल्या शत्रूला जिंकलंत आणि स्वराज्य मिळवलंत तरी जिकडे तिकडे आबादी आबाद होईल, देशातलीं सगळीं दुःखें नाहींशीं होतील, आणि ' फायदा ' होईल असं का तुम्हाला वाटतं ? माझी समजूत आहे कीं, स्वराज्य मिळालं तर देशातल्या लोकांच्या जबाबदाऱ्या वाढून दुःखांत भर पडेल, म्हणजे आपला तोटाच होईल ! "

"पण उच्च दर्जाचा आनंद नाहीं का वृद्धिंगत होणार ?" वामनरावांनीं विचारलें.

" हो, आनंद वृद्धिंगत होईल; पण आनंद म्हणजे तरी काय ? तो मानण्यावरच आहे. तो भावनेचाच एक प्रकार आहे. तुम्ही आमच्या भावनांची चेष्टा करणारे लोक शेवटीं भावनेवर आलांतच म्हणावयाचे ! "

अशा रीतीनें हा वाद चालला असता रात्र झाली. घरात दिवाबत्ती झाली आणि सगळे जण वामनरावांचा निरोप घेऊन घरांत जाणार इतक्यांत आइल्या खिडकीं आलेले घासेपंत बामे, कृष्णंभट फुरसे वगैरे मंडळी

आली आणि प्रायश्चित्त घेण्याबद्दल गोष्ट काढूं लागली. याच सुमारास चिंगी कांहीं कारणानिमित्त बाहेर आली, तेव्हां कृष्णंभट दिव्याजवळ बसले होते ते तिच्या नजरेला पडले आणि ती एकदम उद्गारली, " याच ब्राह्मणानें माझ्या आईचा हात धरला होता आणि यानेंच तिला ठार मारलं असावं." तिच्या उद्गारामुळें सगळयानाच चमत्कारिक झालं. कृष्णंभट ओरडूं व बरळूं लागले. सरला आणि इन्दुताई बाहेरचा गलका ऐकून काय प्रकार आहे तें पाहण्यास आल्या. क्षणार्धांत त्यांना खरा प्रकार समजला. " चिंगी म्हणते तें खरें असेल. माझ्यावर देखील या दुष्टाची वाईट नजर होती. इतके दिवस बोलल्यें नाहीं एवढेंच ", असें सरला उद्गारली तेव्हां तर कृष्णंभटाच्या तोंडाला कांहीं सुमारच राहिला नाहीं. पुढचा हा प्रकार वर्णन करून करायचं आहे काय? विनायकरावांना इन्दुताईनें आणि मीं हात धरून घरात नेलें आणि लापशी, औषधपाणी वगैरे देऊन झोंपण्यास सांगितलें. आतां ते झोंपलेले आहेत.

या आजारात सरलेचा, इन्दुताईचा आणि चिंगीचा जो स्वभाव मला कळून आला त्यावरून स्त्रीजातीबद्दल माझा आदर फार वाढला आहे. प्रत्येकीच्या गुणांचें मी कसें वर्णन करूं ? बायका इतक्या गुण्यागोविंदानें राहतील अशी मला स्वप्नांत देखील कल्पना नव्हती. त्यांच्यामध्यें देखील खिलाडूपणा आहे म्हणावयाचा ! बायकांमध्यें खिलाडूपणा असेल अशी मला कल्पना नव्हती. ज्ञानाची ऐट होती, पण पदोपदीं अज्ञानाचा प्रत्यय येत आहे !

आपला मित्र
नारायणराव पाठक

——

[५३] यांमध्यें भावनावश कोण नाहीं ?

पांचबावडी,
१५-१२-३३.

पतिनिष्ठ इन्दूचे पतिचरणीं सविनय नमस्कार, विनंति विशेष.

येथील हकीकत वारंवार लिहिण्याबद्दल बजावून सांगितलें आहे. म्हणून (आणि नारायणराव पाठक यांचेकडून कंत्राटबहाद्दर बादशहाकडे रोज खलिता जात असतो हें ठाऊक असलें तरीं) मी हें पत्र लिहीत आहें.

विनायकरावाची प्रकृति सुधारत आहे. चांगले उठतात-बसतात. चर्चा-वादविवाद करतात. पण अखेर थकतात आणि मग थकवा येऊन झोंपीं जातात !

सरलेनें परवां रात्रीं अंथरुणावर जवळजवळ निजलों असतां मला रडविलें. मीं सगळीं बिलें देऊन टाकलीं आणि बिस्किटें वगैरे सर्व सामान आणवल्यें हें तिच्या ध्यानांत आल्याशिवाय कसें राहील ? " इन्दुवहिनी, मी हे उपकार स्वीकारूं का नको हेंच मला समजत नाहीं ", ती म्हणाली. पुढें तिच्यानें बोलवलें नाहीं आणि ती माझ्या अंगावर डोकें ठेवून घटका दीड घटका नुसती रडत व हुंदके देत राहिली. अखेर मोठा उसासा टाकून ती दूर झाली आणि एकटीच दोन घटका रडत राहिली. ती फारच हळुवार मनाची झाली आहे !

काल तिनें चिंगीशीं असंच केलं. " चिंगे, तूं मोठी झालीस तरी मी तुला रागावल्यें याबद्दल तुझी मी क्षमा मागत्यें ", असं काय काय जी तिच्याशीं बोलत होती तें मला लिहितां येत नाहीं. सरला मला अतिशय विचारी, अल्प वयातहि पोक्त आणि अतिशय बुद्धिप्रधान अशी वाटा-वयाची, पण पतीच्या काळजी करण्यासारख्या आजारामुळें तिला बिचारीला वेड्यासारखं झालं आहे. किंवा कदाचित् इतर बायकांप्रमाणेंच

तीहि भावनाप्रधान असेल ' बायकांप्रमाणें ' असें मीं म्हटलें, पण विनायकरावासारखे पुरुष काय कमी भावनाप्रधान असतात ? बिचारे मधून मधून लहानग्या छोटूची आणि छोटीची वारंवार आठवण काढून स्वत: रडतात आणि सरलेला रडवितात ! काल तर त्यांनीं कमालच केली. ते म्हणाले, "सरले, मला पाणी प्यायला माझ्या आईचं जाडं फुलपात्र देत जा, आणि आपल्या छोटूची कोट-टोपी आणि छोटीचं परकर-पोलकं समोरच्या खिळयावर ठेव, म्हणजे मला बरं वाटेल. मला जरी बरं वाटतं आहे, तरी आईची आणि मुलाची आठवण वारंवार येते आणि यावीशी वाटते." सरलेनें बिचारीनें तें सर्व केलं, पण डोळे पुशीत कसें केलं असेल तें आपण कल्पनेनेंच जाणावें. आईबापाचें हृदय आईबापांनाच कळेल. आपल्या एवढयाशा छोटीची आठवण आपण नाहीं का नेहमीं काढीत ! मला आता अधिक लिहिता येत नाहीं, म्हणून येथेंच थाबत्ये.

आपली पत्नी

इंदु

---

[५४] तत्त्वप्रतिभेची स्फूर्ति

पांचबावडी,

१७-१२-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक याचे नमस्कार.

आज जरा चमत्कारिक हकीकत कळवावयाची आहे.

दुपारीं पुरुषाचीं आणि बायकाचीं जेवणें आटोपल्यावर आम्ही सर्व मंडळी विनायकरावाजवळ गप्पा गोष्टी बोलत होतों. सरला त्याना डाळिंबाचे दाणे काढून देत होती, चिंगी मुसुंबी सोलून देत होती, आणि इंदु गावातून तिनें विनायकरावाच्या करमणुकीकरितां एक सतार आणली

होती ती वाजवीत होती. मी वर्तमानपत्रें वाचीत होतों; आणि मधून मधून बातमी सांगत होतों. काळोबा बोरवणकरहि एक वर्तमानपत्र वाचीत होते. एका अस्पृश्याला तळयात आंघोळ केल्याबद्दल गावकऱ्यांनीं मरेमरेतों मारलें अशी बातमी वाचल्यावर त्यानें ती आम्हांला वाचून दाखविली आणि "अस्पृश्यांचें हें नष्टचर्य केव्हां संपणार कोणास ठाऊक!" असें अर्धवट आपणाशींच आणि अर्धवट विनायकरावांना उद्देशून म्हटलें. विनायकराव म्हणाले, "संपेल, कांहीं दिवसांनीं संपेल. निराश होऊन कसं चालेल?" पुढें तेच म्हणाले, "या सगळ्या गोष्टी एकदोघांच्या किंवा एकदोन जातींच्या हातांतल्या नाहींत. सबंध राष्ट्र म्हणजे लहानसहान का गोष्ट आहे? आणि आपलं राष्ट्र म्हणजे नावाचं राष्ट्र. शेंकडा ९० बायकापुरुष अशिक्षित, जातिभेद, धार्मिक तंटे, संघटनेची आणि शिस्तीची संवय नाहीं. एक ना दोन, हजार भानगडी. त्यांत पुनः सत्ता परकीयांच्या हातांत. त्यात पुनः भानगड अशी उत्पन्न झाली आहे कीं, हे सत्ताधीश स्वतःच जगाच्या आर्थिक भोंवऱ्यात सांपडलेले. युद्धाची त्याना भीति. त्याच्या देशात पुनः क्रान्तिकारकाची त्यांना भीति आहेच. जग सगळ महान् वातचक्रात सापडलेलं, त्यात जित, अशिक्षित, बावळे, भांडखोर, असे जे आपण त्याचा काय निभाव लागणार? जिकडे वातचक्र नेईल तिकडे आपण जायचं, हेंच आपल्या नशिबीं."

"म्हणजे तुम्ही निराशावादी दिसता," काळोपंत म्हणाले.

"नाहीं, मुळींच नाहीं. उलट माझा आशावाद असा आहे कीं, त्याला कधींच बाधा यायची नाहीं. मी असं म्हणणारा आहें कीं, आपलं कर्तव्य आपणांला दिसेल तें करीत जावं. फलाची, नफ्यातोट्याची आणि भविष्यकाळाची फारशी काळजीच करूं नये."

"भविष्यकाळाच्या फळाकडे पाहिल्याशिवाय चालेल कसं?" मीं म्हटलं. तेव्हा ते हंसून म्हणाले, "पहा बिचारे. पण जवळचाच भविष्यकाळ पाहूं नका. अगदीं लांबचा भविष्यकाळ पाहिलांत म्हणजे आपलं राष्ट्र आणि आपली संस्कृति—आपलंच राष्ट्र, आपलीच संस्कृति

कशाला ?—सगळींच राष्ट्रं आणि सगळ्यांच्याच संस्कृति लयाला जायच्य आहेत ! इजिप्शियन, खाल्डिअन्, सुमेरिअन् संस्कृतींचें जें झालें तेंच पुष्कळ कालावधीनंतर आपल्या संस्कृतीचें व्हावयाचें आहे, असं इतिहास तरी सांगतो. राष्ट्राचंच कशाला ? सबंध विश्व थंड गोळ्याप्रमाणें व्हायचं आहे, असं पदार्थविज्ञानशास्त्र सांगतं व ज्योतिःशास्त्रहि म्हणतं कीं, सबंध अणु-परमाणु याची प्रचंड घडामोड पुढं व्हायची असून त्या जगत्प्रलयात पूर्वीचें कांहीं एक टिकावयाचें नाहीं ! तेव्हा भविष्यकाळाविषयीं फारस विचारच करूं नये. आपलं शुद्ध मन आपल्याला जें कर्तव्य म्हणून सांगतं तें करावं. तें नेहमीं करीत राहण्यांत जो आनंद तो खरा आनंद. तोच नित्य शाश्वत आनद, तेंच निःश्रेयस सुख, तोच स्वर्ग आणि तेंच आत्म्याचें अमरत्व. अमरत्व हें कालाच्या मापानें न मोजता सात्त्विक आनंदाच्या मापानें मोजावयाचं. हें अमरत्व नित्य कर्तव्यकर्म करीत राहिल्यानें ज्याला प्राप्त झालें तो निर्भय झाला आणि स्वतंत्रहि झाला; तोच जीवन्मुक्त म्हणावयाचा. ”

अंगांत तत्त्वप्रतिभेची स्फूर्ति जणुं कांहीं झाल्यामुळें विनायकराव असे बोलत असता एक पोलिस नाईक तेथें आला आणि फौजदारसाहेबानीं विनायकराव भोळे कोण आहेत, त्यांना ताबडतोब ठाण्यावर बोलावलं आहे, असें म्हणाला. विनायकरावांनीं त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलं कीं, मी अशक्त आणि आजारी आहें, मला चालवत नाहीं, बैलगाडी आणवलीत तर मी येतों. पण तो नाईक कोठलें ऐकायला ? तो आपला आतांच चला असा तगादा लावूं लागला आणि जबरदस्तीची भाषा बोलूं लागला. विनायकराव संतापून “ येत नाहीं जा ” असें म्हणून सत्याग्रह करण्याच्या बेतांत होते इतक्यांत मीं तेथें सहजगत्या बैलगाडी आलेली आहे असें पाहून ती थांबवली आणि तींत गादी वगैरे पसरून विनायकरावाना घेऊन चौकीवर गेलों. तेथें फौजदाराना झालेला प्रकार सांगितला तेव्हा “ मूर्ख आहेत हे लोक ” असें (तोंडदेखलें म्हणा किंवा मनापासून म्हणा) आम्हांस सागून फौजदारसाहेबानीं “ विनायकराव भोळे याचेबद्दल रिपोर्ट करण्याबद्दल आम्हाला हुकूम आला आहे ” असें म्हटलें आणि काहीं जबाब घेऊन आम्हांला परत लावून दिलें. गावा

बाहेर जावयाचें नाहीं हा हुकूम रद्द करण्याच्या हेतूनें ही चौकशी आहे, का रोजच्या हजेरीचें लचाड पाठीमागें लावण्याइतकी प्रकृति सुधारली आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरिता ही चौकशी आहे, काहीं समजत नाहीं.

घरीं आल्यावर थकल्यामुळें आणि मनातल्या खळबळीमुळें विनायकरावांना ताप आला. आता ते झोंपी गेलेले आहेत. माझेंहि कपाळ दुखत आहे आणि ताप येणार असा रंग दिसत आहे. ताप आल्यास एकदोन दिवस पत्र लिहिणार नाहीं.

सरलेलाहि ताप आला असावा असें इंदुवहिनींच्या बोलण्यावरून दिसतें. पण ती तशीच " कांहीं नाहीं, काहीं नाहीं " म्हणत काम करीत असते. अंथरुणावर पडेल तेव्हा समजेल. पण तिला मी कसा दोष देऊं ?

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

---

[५५] To understand all is to pardon all

पाचबावडी,

१९-१२-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक याचे नमस्कार वि. वि.

आज सकाळीं मला ओकारी येऊन पित्त पडलें, हुडहुडी भरली आणि मलेरिआचे कपाळ दुखणें वगैरे सर्व प्रकार झाले. विनायकरावांजवळच अंथरूण घातलेलें आहे. घाम येऊन ताप निघाला आहे आणि आतां थोडें बरें वाटत आहे म्हणून (आणि आपल्याला वचन दिलें आहे तें स्मरून) हें पत्र लिहीत आहें.

दुपारचीं जेवणें झाल्यावर गप्पागोष्टी बोलत असतां काळोबानीं कृष्णंभटादि ब्राह्मण आणि पोलिस लोक याना (थोड्याशा ग्राम्य भाषेंत) दोष दिला. तेव्हा विनायकराव म्हणाले, " कृष्णंभट एक वाईट असला

म्हणून सगळे ब्राह्मण वाईट नाहींत. तुम्ही कृष्णंभटाकडेच पाहता. पण पांडुरंगशास्त्री अभ्यंकर, नारायणराव काणे याच्यासारख्या पवित्र ब्राह्मणा-कडे का पाहत नाहीं? तसंच पोलिसांना तरी कशाला दोप लावाचा? त्याचं शिक्षण, त्याच्या घरचं वळण, त्याच्या सोबत्यांचं वर्तन याचा विचार करा म्हणजे त्याचा फारसा दोष नाहीं असं तुम्हांलाच दिसून येईल."

"असं पाह्यला लागलो तर मग जगात कोणालाच दोष द्यायला नको!" सरला म्हणाली. तेव्हां विनायकराव म्हणाले, "हो, बरोबर आहे तुझं म्हणणं. 'टु अंडरस्टॅन्ड ऑल इज टु पार्डन ऑल', ('सगळं ज्याला गम्य झालं तो सगळं क्षम्य समजतो.') अशी एक म्हण आहे ती ध्यानांत ठेव."

"म्हणी किती ध्यानात ठेवल्या तरी वाईट तें केव्हाहि वाईटच" सरला पुनः म्हणाली. तेव्हा ते म्हणाले, "तुला अजून तें समजायचं नाहीं. तुझा दोष नाहीं, तुझा अनुभवच कमी आहे."

असें त्यांनीं म्हटल्यावर बोलणें काहीं वेळ थांबलें आणि चिंगी, इंदुताई, सरला वगैरे बायका आणि काळोबा व मी वर्तमानपत्रें वाचीत इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत राहिलों. विनायकराव गोष्टी ऐकतच राहिले. त्याना झोंप लागली तेव्हा आम्हीं गप्पा बंद केल्या. मीं थोडीशी डुलकी घेतली आणि बायका घरांत कामाला गेल्या. कळावें.

आपला मित्र
नारायणराव पाठक

---

[५६] **स्वधर्म**

पांचबावडी,
२३-१२-३३.

प्रियपतीचे चरणीं इंदूचे नमस्कार वि. वि.

इतके दिवस आम्ही बायका गुण्यागोविंदानें वागलों, पण आज आमच्या स्वभावाप्रमाणें (किंवा माझ्याच दोषामुळें) पुनः थोडीशी तेढ

उत्पन्न झाली आहे. निमित्त एवढेंच कीं, मीं "चिंगीनें सैंपाकांत फार ढवळाढवळ करूं नये, ती ओंगळ दिसते, ती पदार्थ बिघडवते" असं सरला-वन्संजवळ म्हणाल्ये. त्या म्हणाल्या की, "तिला आपण असं सांगितलं तर तें 'त्यांना' पसंत पडणार नाहीं आणि रागावून डोकं संतापून घेतील आणि मला बोलतील." मीं म्हटलं कीं, "चिंगीचा मी विटाळ मानीत नाहीं, पण कांहीं म्हटलं तरी पूर्वसंस्कारामुळें मला ती ओंगळ दिसते, तिनें सैंपाकाला हात लावूं नये, बाहेरचं काम करावं, यांत रागवायला काय झालं?" वन्सं म्हणाल्या कीं, "मीं आपलं त्यांचं मन सांगितलं. तुम्हाला योग्य वाटेल तें तुम्ही करा. मी कांहीं तिला अमुक कर आणि तमुक करूं नको असं सांगणार नाहीं." वन्संचं हें म्हणणं सरळ होतं, पण मला तें लागलं." त्याच्यावरचा माझा राग चिंगीवर निघाला. आणि तिला मी, तूं हात धूत नाहींस, स्वच्छ नसतेस वगैरे कांहीं लागून बोलल्यें. त्यामुळें तीहि माझ्यावर रागावलेली आहे. माझा दोष मला दिसतो, पण माझ्या स्वभावाला औषध काय? लवकरच दोघींची समजूत घालत्यें.

आज नारायणराव पाठक शेजारच्या पाटवर नावाच्या गावीं गेले आहेत. तेथें कोणी इनामदार आहेत त्यांचेकडे कांहीं जुने कागदपत्र मिळण्याचा संभव आहे असें कळलें मात्र, लगेच स्वारी काल अंगांत ताप होता वगैरे सगळ्या गोष्टी विसरून, चालत त्या गावीं गेली. उद्यां परत येतील असें वाटतें.

आज दुपारची सविस्तर हकीकत नारायणराव पाठक लिहितात तशी लिहिण्याचा प्रयत्न करत्ये, पण तो साधेल असें वाटत नाहीं.

पोलिसाकडून पुनः एक मनुष्य साध्या ड्रेसमध्येंच आला होता. त्यानें माझी, चिंगीची, नारायणराव पाठकांची वगैरे अरेरावीनें आणि उर्मट-पणानें प्रश्न विचारून चौकशी केली. विनायकराव रागानें भडकणार होते, पण त्यांनीं विवेक करून राग गिळला. तो गेल्यावर एवढंच म्हणाले कीं, "बिचारे अज्ञान आहेत, त्यांच्यावर रागावण्यापेक्षा त्यांची कींव करावी झालं." पोटांत मात्र त्यांच्या राग ढवळाढवळ करीत असावा?

दुपारीं चहा घेतांना विनायकरावांनीं काळोबा बोरवणकराशीं बोलतांना

जे कांहीं विचार सांगितले ते मला चांगले सांगता येणार नाहींत, पण ते फार उच्च होते आणि ऐकतांना फार मौज वाटली. आपला समाज बिघडला आहे, जगाची सामाजिक घटनाच चुकीची झालेली आहे म्हणून मनुष्याला आपली सर्वांगीण उन्नति करून घेता येत नाहीं, असा त्यांच्या म्हणण्याचा रोख होता. मनुष्यामध्यें हरतऱ्हेच्या वासना, सहज-प्रेरणा, आवडी-निवडी, आकांक्षा वगैरे आहेत, पण समाजरचनेमुळें सगळ्याची यथायोग्य एकवाक्यता होत नाहीं, एखाद दुसऱ्या अंगालाच भलतेंच महत्त्व येऊन स्वभाव "एकारतो आणि बेढब होतो" असे ते म्हणाले. मनुष्याला सगळं कांहीं पाहिजे आहे. त्याला नीति पाहिजे, कलाहि पाहिजे, द्रव्य पाहिजे, मानसन्मानहि पाहिजे. स्वार्थीपणा त्याच्यात आहे, परोपकारबुद्धीहि आहे. भोग पाहिजे, त्यागहि पाहिजे. तात्पर्य, मनुष्याचें कोणत्याहि एका गोष्टीनें पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाहीं. त्याला द्रव्य पाहिजे, अधिकार पाहिजे, बायकोचें सुख पाहिजे, मुलेंबाळें पाहिजेत; आणि ज्ञान, देशभक्ति, कलोपासना वगैरेहि पाहिजेत. या सगळ्या वासनांची तृप्ति होणें सध्याच्या समाजात शक्य नाही, म्हणून त्याला कांहीं वासनांची लपवा-छपवी करावी लागते, कांहींची मुस्कटदाबी करावी लागते, कांहीं दाबून-दडपून ठेवाव्या लागतात आणि कांहीं वासना माराव्या लागतात. पण वासना कधींच पुरत्या मरत नाहींत. त्यांची फार तर मुस्कटदाबी आपण करूं शकूं, आणि पोटांत त्यांना कोंडून ठेवूं. पण वेताच्या पेटाऱ्यात ठेवलेल्या सापाप्रमाणें संधि सांपडताच या वासना फणा बाहेर काढतात! जगातलीं दुःखे, कांहीं वासना (-वाईट तशा चांगल्या वासना-) दाबाव्या किंवा बाह्यतः तरी माराव्या लागल्यामुळें उत्पन्न झालीं आहेत. समाजघटना सुधारल्याशिवाय वासनांची मुस्कट-दाबी, चेपाचेपी, लपवाछपवी, चेंगराचेंगरी थांबावयाची नाहीं आणि पूर्ण सुख कधीं मिळावयाचें नाहीं. तोंपर्यंत कोणी केवळ नीतीचे उपासक, कोणी केवळ कलेचे उपासक, कोणी त्याग करणारे, कोणी भोग उप-भोगणारे, कोणी ज्ञानाच्या पाठीमागे, कोणी द्रव्याच्या पाठीमागें, कोणी राजकारणी, कोणी समाजसुधारक, कोणी सीतासावित्रींचीं स्तुतिस्तोत्रें जप-णारे तर कोणी घटस्फोट आणि कंत्राटी लग्न मागणारे;-असे एकांगी, एका-

रलेले, बेढब, विद्रूप असमाधानी, दुःखीकष्टी लोक दिसावयाचे ! अशा स्थितींत ज्यानें त्यानें आपल्या शरीरप्रकृतीला मानवेल, मनःप्रकृतीला आवडेल, आर्थिक परिस्थितीला जुळेल, भावनांना रुचेल, मताला पटेल, असा एखादा मार्ग स्वीकारावा आणि तोच आपला 'स्वधर्म' मानून त्यात रममाण व्हावें. आपला हा 'स्व-धर्म' इतरानांहि 'स्व-धर्म' वाटलाच पाहिजे, असा आग्रह करण्यांत अर्थ नाहीं. प्रत्येक जण आपआपला 'स्व-धर्म आचरूं लागला आणि इतरांच्या स्वधर्मांत ढवळाढवळ करण्याचें किंवा त्याची निंदा-नालस्ती करण्याचे टाळूं लागला तर जगातील निम्याहून अधिक भाडणें कमी होतील, असें त्यांनीं शेवटीं सांगितले.

काळोबा बोरवणकरांनीं व आम्हीं मधून मधून विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें देताना त्यांनीं हें सगळं सांगितलं, पण मला सारांश जो आठवला तो (आपणांला सगळ्या गोष्टी कळाव्याशा वाटतात म्हणून) कळविला आहे.

आमचं हें अशा प्रकारचं बोलणं संपत आलं तेव्हां फौजदारसाहेबा-कडून पुनः एकदां एक शिपाई आला आणि विनायकरावांना गाडींत घालून चौकीवर ताबडतोब घेऊन या असें सांगून गेला. विनायकराव मनात चरफडले, पण गाडी करवून चौकीवर गेले आणि आले ते अंगांत चागला ताप भरलेला. आता ताप उतरला आहे. पोलिसाकडच्या या खेळानीं दुखणें उलटतें कीं काय अशी भीति वाटते. कळावें.

आपली पत्नी
इंदुमती काळे

---

[५७] आशालतेचें उन्मूलन

साखरपें,
ता. ४-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास नारायणराव पाठक, हल्लीं मुक्काम साखरपें, याचा सा. न. वि. वि.

विनायकरावाची प्रकृति अलीकडे आठदहा दिवस चागली सुधारूं

लागली आहे, जपलें पाहिजे पण काळजी करण्याचें कारण नाहीं, हें मी पांचबावडीहून मागें कळविलें आहेच. प्रकृति बरीच सुधारली आहे, काळजी करूं नये. मी येथें साखरप्यास येण्याचें कारण असें :—

मला चार दिवसांपूर्वी काशी ढवळे हिच्या आईचें पत्र आलें कीं, सवडीनुसार भेटून जावें. आजाराचा उल्लेख नव्हता, व अलीकडे तिची प्रकृति सुधारत चालल्याचें मीं ऐकलें होतें, म्हणून तिनें कशाला मुद्दाम बोलाविलें असा प्रश्न पडला. लग्नाविषयींचा अखेरचा प्रयत्न करून पाहावा असें तर तिला वाटत नाहींना, अशी शंका आली व तीच खरी असावी असें विनायकरावांनाहि वाटलें. विनायकरावांनींच पत्र लिहून भेटीचा हा योग जुळवून आणला असावा असा मीं अंदाज केला. त्यांची प्रकृति बरी होती म्हणून मी तिकडे जाण्याकरीतां निघालों. जाताना विनायकरावांनीं सांगितलें कीं, " आतां तिला आपलें मन सांगून टाक. मी आजारी आहें, म्हणून तिला तूं प्रेमाचं पत्र लिहिण्यास कां कूं केलेंस, पण आता जात आहेस तर मित्र मृत्युशय्येवर असताना असल्या गोष्टी कशा बोलाव्यात असले विचार येऊं देऊं नकोस. " मीहि तसाच बेत केला होता आणि पुढील मनोराज्यें करीत होतों. मधून मधून ती अत्यवस्थ आहे कीं काय अशी भीति वाटे, पण ही भीति फार वेळ टिकत नसे. पुनः मनोराज्यें सुरू होत !

साखरपें जवळ जवळ येत चाललें व उजाडण्याचा सुमार झाला तेव्हां मी बैलगाडींतून उतरून चालूं लागलों. मनांत विचार आला कीं आपल्या नीरस कष्टमय आयुष्याचीहि रात्र सरली व आनंदमय संसाराचा सूर्योदय लवकर होणार ! पूर्व दिशेचें मुख किंचित् लालसर झालें होतें व सभोंवार अंधार होता. तो पाहून मनांत म्हटलें कीं, सुमुखी काशी ढवळे काळी चंद्रकळा नेसून आपलें स्वागत करण्यास आली तर तीहि अशीच दिसेल ! गाईंचीं गोजिरवाणीं वासरें पाहून आपणांस मुलें होऊन गाईच्या वात्सल्यसुखाचा आपणास कधीं अनुभव येईल काय, अशी कल्पना मनांत आली. पक्ष्यांचा किलबिलाट ऐकून पुढेंमागें घरांतल्या मुलाबाळांचा गोंगाट असाच आल्हाददायक होईल काय असा विचार मनांत डोकावला. वाऱ्याची झुळूक आली तेव्हा क्षणभर भास

झाला कीं, वारादेखील सहानुभूतीनें काशी ढवळेकडे जाण्यास आपणास प्रोत्साहन देत आहे. फुलाचा सुवास आगामी सुखाची नुसती चुणूक दाखवीत आहे असा भ्रम झाला. पण रस्त्याच्या बाजूच्या एका खड्ड्यात पाय थोडासा मुरगळला आणि काटा बोचला, तेव्हा लगेच शुद्धीवर आलों !

मनात अशा तऱ्हेने अनेकविध सुखदु:खात्मक विचार घोळत असता मी काशी ढवळे हिच्या घरीं गेलो व ओटीवर बसलों, तेव्हाच मला खरा प्रकार अजमावता आला. कारण, कोठून, केव्हा निघालांत वगैरे मामुली प्रश्न विचारण्यापलीकडे कोणीच कांही माझ्याशीं बोलेना. पाय धुण्यास पाणी आणून टेविले होतें त्याने पाय धुवून " आतां उकडत आहे, अंघोळ करून येतों " असें मी घरात प्रवेश मिळावा म्हणून म्हटलें. अंघोळ करण्याकरिता मागील दारीं जाऊ लागलो तेव्हा काशीची आई रडत असलेली दिसली. मी कशीबशी अंघोळ केली आणि कोंकणच्या पद्धतीला अनुसरून चार आचमने घेऊन गंध लावले. तरी देखील कोणी कांहीं थांग लागू देईना ! प्रत्येकजण कांहींतरी क्षुल्लक गोष्टीबद्दल बोले. चहा-पाणी झाल्यावर मला काशीच्या आईनें " काशी आजारी आहे, तिच्याकडे चला पाहिजे तर," असे म्हटले आणि मी अर्थात् उत्कंठेने तिच्या पाठोपाठ चालू लागलो. काशी अंथरुणावर पडून माझी जणुं कांहीं वाटच पाहत होती असे तिच्या चर्येवरून दिसले. तिच्या आईनें तिच्या पाठोपाठ आलेल्या मुलाना बाहेर जाण्यास सांगितले आणि ती आपणांहि कांहींतरी निमित्त करून सैंपाकघराकडे गेली. मी काशीजवळ गेलों व हात धरून ताप कितपत आहे हे पाहिलें. आणि डॉक्टर कोण आहे, किती दिवस ताप येत आहे. वगैरे आजाराबद्दलच्या इकडच्या तिकडच्या मामुली चौकश्या दोनतीन मिनिटें केल्या. नंतर कापत कापत म्हटले, " माझें मन आता बदललें आहे. मी लग्नाला तयार आहें. " " आता काय उपयोग ? " ती म्हणाली. " का, उपयोग का नाहीं ? तूं बरी होशील लवकर. " असें मीं म्हटलें, पण मी खोटें बोलत आहे असें माझें मलाच वाटलें. कारण ती जरी चागलें बोलत होती तरी तिच्या चेहऱ्यावर अर्धवट प्रेतकळा आली होती हें मला स्पष्ट दिसत होतें. " मला क्षमा कर " असें मीं म्हटल्यावर

तिला आणि मला दोघानाहि रडूं कोसळलें. थोडक्याच अवधींत शोकाचा आवेग आवरून ती म्हणाली, "आपण केलेंत तेंच योग्य केलेत. ध्येयापुढें प्रेमाची मातब्बरी नसावी. आपण असे ध्येयनिष्ठ आहात म्हणूनच माझी प्रेमाची एकनिष्ठता कायम राहिली." पुढें आम्ही असेंच कांहींतरी बोलत राहिलों. त्यांतलीं एकदोन वाक्यें सांगतो. कारण तीं कानात घुमत आहेत. तीं अशीं:—" पण बायका ध्येयाच्या आड येतील असें तुम्ही मानता कोणत्या आधारावर? सरलावहिनी ध्येयाच्या आड आल्या का?"

माझ्या येण्यानें काशीची प्रकृति तीनचार दिवसात चांगली सुधारूं लागली. तिच्या आईला हे पाहून फार आनंद झाला. माझें मतान्तर आजों त्या दिवशींच तिला काशीकडून कळलें होतें, म्हणून तिला माझे-बद्दल आपलेपणा वाटूं लागला आणि आमच्या आशांना पालवी येऊं लागली. परंतु..............दोन दिवसानंतरच आशावृक्ष जळून गेले. .... असो. मी लवकरच पाचबावडीला जाईन. विनायकरावांना ही गोष्ट न सांगण्याचा प्रयत्न करीन; पण माझ्या चेहऱ्यावरून ते सर्व ओळखतील असें वाटतें. त्यांना माझ्यापेक्षाहि वाईट वाटेल! तिकडे गेल्यावर पत्र पाठवीनच.

नारायण पाठक

---

[५८] पत्रांतलें पत्र

पाचबावडी,
१–७–३४.

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक, हल्लीं मुक्काम पाच-बावडी यांचे नमस्कार वि. वि.

मी येथें आल्यावर माझ्या चेहऱ्यावरून आणि मी लपवूं पाहत असलेल्या अश्रुबिन्दूंवरून विनायकरावांनीं साखरप्याची बहुतेक सगळी हकीकत ताडलीच. हळूहळू त्यांना एकंदर सविस्तर हकीकत सांगितल्या-

शिवाय मला राहवेना. त्याचे प्रश्नच असे असत आणि विचारण्याची रीतच अशी असे कीं, अगदीं क्षुल्लक देखील गोष्ट मला त्याच्यापासून लपविता आली नाहीं, सुदैवानें त्या दिवशीं तरी वाईट परिणाम कांहीं झाला नाहीं.

आज मी सामान आणण्याकरितां बाजारांत गेलों होतों. बायकामंडळी सैंपाकघरांत होती. अशा वेळीं पोस्टमननें विनायकरावांना एक पत्र आणून दिलें. त्यांनीं तें पत्र वाचून पाहिलें आणि "इंदुबहिनी, इंदुबहिनी, इकडे या, आनंदाची गोष्ट आहे" असें मोठ्यानें बोलत ते सैंपाकघरांत घाईघाईनें गेले. मानसिक कारणांमुळें म्हणा किंवा हे शारीरिक श्रम देखील सोसले नाहींत म्हणून म्हणा, त्यांना लगेच घेरी आली. लवकरच ते सावध झाले. आतां ते चांगले बोलत आहेत, आणि आपल्या आततायीपणाच्या वर्तनाला दोष देत आहेत.

पत्र पुढें दिल्याप्रमाणें होतें:—

पश्चात्ताप व पापक्षालन

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस बिन्दुमाधव म्हस्कर याचा नमस्कार वि. वि.

मी करूं नये तें पाप करण्यास प्रवृत्त झालों. आतां मला इतका पश्चात्ताप झाला आहे कीं, मी विष घातलेला एक पेढा खाल्ला आहे. हें पत्र मी पहाटेस उठून शांतपणें लिहीत आहें. लिहून झाल्यावर एका घटकेनें देवळांत हळूच पळून जाईन व देवाला शरण जाऊन त्याचे चरणीं प्राण अर्पण करीन.

मी मूळचा वाईट नव्हतों. माझे वडील सच्छील असे हरदास होते. त्याचेपासून मी गाणेंबजावणें, सभाधीटपणा, हजरजबाबीपणा, वगैरे शिकलों. शील मात्र घेण्याचें विसरलों. लहानपणींच मला वाईट संगत लागली आणि बायकांना कांहींएक चारित्र्य नसतें वगैरे कुकल्पना खेड्यांतल्या लोकांपासून मीं उचलल्या. जरा मोठा झाल्यावर मला दोन चारदां नायकीणींशीं वगैरे संबंध येऊन स्वानुभवहि असाच आला आणि म्हणून सौ. इंदुबाई काळे या देखील अशाच असतील असें वाटलें.

प्रयत्न करून एकदां अपयश आलें तरी पुनः कसून प्रयत्न केल्यास तिच्या बाबतींत देखील यश येईल असें वाटूं लागलें. माझा कोणी संशय घेऊं नये म्हणून नारायणराव पाठकाशीं व आपल्याशींहि त्यांचा संबंध आहे अशा अर्थाचीं निनांवीं पत्रें मीं पाठवलीं. पण तुम्हां दोघांचा संशय कोणीच घेईना. इंदुताईचें मन वळविण्याचे संभावितपणाचे अप्रत्यक्ष प्रयत्न पुष्कळ करून पाहिले तरी यश येण्याचें चिन्ह दिसेना, म्हणून कपटहरण करण्याचें योजलें. माझ्यावर संशय येऊं नये म्हणून नारायणराव पाठकानीं तिला पळवून नेली अशी खोटी तार तुमचेकडे पाठविली. इंदुताईना एक लोणकढी थाप देऊन मोटारींत घालून साताऱ्याकडे मोटार भरधांव फेकण्यास साथीदार असलेल्या ड्रायव्हरला सांगितलें. वाटेंत तिच्याशीं लघळपणा करण्याचा प्रयत्न केला, पण थोबाड फुटल्यामुळें निराशा झाली व ही ब्याद वाटेंत सोडून आपण फरारी व्हावें असा बेत केला. नारायणराव पाठक अंबेवाडी या गांवीं शिलालेखाचें संशोधन करण्यास गेले आहेत हें त्यांच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून मला ठाऊक होतें; व इंदुताईशीं बस्तान न जुळल्यास मोटार तेथें नेऊन इंदुताईना तेथें सोडावें व आपण फरारी व्हावें अशी अगोदरपासूनच योजना केली होती. सुदैवानें ते तेथें भेटले. इंदुताईना तेथें सोडून मी मोटार पुनः पुण्याकडे वळविली व पुण्यास एक महिना राहिलों. पुढें अनेक ठिकाणीं दडून राहत होतों. दडून राहण्याचा अखेर कंटाळा आला. पैसे सपले. स्नेही म्हणविणाऱ्यांकडून अपमान होऊं लागले. पोलिसांच्या ताब्यांत जाण्याची भीति वाटूं लागली. माझे हाल कुत्रा खाईना. मनहि पश्चात्तापदग्ध होऊं लागलें. वेड लागण्याची पाळी आली. अखेर मनाचा निश्चय केला कीं, तुरुंगांत जाऊन मरेतों काम करीत बसण्यापेक्षां विष खाऊन जीव द्यावा. त्याप्रमाणें मीं आज एका पेढ्यांत विष घालून ठेवलें होतें तो पेढा खाल्ला. एक तासानें त्याचा अंमल सुरू होईल. तेवढ्या अवधींत हें पत्र संपवून तें पोष्टांत टाकतों. पहांटेचा एक वाजून गेला आहे तेव्हा काळोखांत मला कोणी ओळखूं शकणार नाहीं. पत्र टाकून झाल्यावर वाटेंत कोणी भेटणार नाहीं व भेटल्यास देवळांत जाऊन लहानपणीं माझे वडील ज्या देवासमोर कीर्तनें करीत असत त्या देवावर माझी विशेष श्रद्धा आहे

म्हणून त्याच्या चरणाजवळ जाईन, व पूज्यतम वडिलाचें स्मरण करून व त्याची क्षमा मागून मी आपले प्राण सोडीन.

शेवटीं तुम्हास एक गोष्ट सांगावयाची आहे. ती तुम्ही भाऊराव काळे याना सांगावी. इंदुबाई या अत्यंत शुद्ध अंतःकरणाच्या आहेत. त्याचे शीलाबद्दल काहींहि संशय घेऊं नये. खोटें बोलून मला आता कांहींएक मिळवावयाचें नाहीं. पश्चात्तापदग्ध होऊन मृत्यूला कवटाळणाऱ्याचे आणि आपल्या पापाचे क्षालन करूं पाहाणाऱ्याचे हे शब्द आहेत, त्यावर निःशंक विश्वास ठेवावा.

अंबेवाडी,
५–१–३४. } बिन्दुमाधव म्हस्कर

सदर पत्र तुमच्या दृष्टीनें फार महत्वाचें आहे म्हणून अक्षरशः नक्कल करून, रुजू करून घेऊन, पाठविली आहे. अस्सल पत्र पोष्टात कदाचित् गहाळ होईल म्हणुन ठेवलें आहे. ते पुण्यास स्वाधीन करीन. कळावें.

नारायणराव पाठक

---

[५९] अंतर्मनाची खळबळ, धडपड, बडबड

पाचब्रावडी,
१२–१–३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

आज जरा विनायकरावाच्या बाबतींत चिंताजनक बातमी लिहावयाची आहे. किंवा आता चिंता करण्याचें कारणच नाहीं, असेंच म्हणावें झालें ! सविस्तर हकीकत अशी:—

मी बाहेर सचिंत बसलो असतां " विनायकराव तुम्हाला बोलावीत आहेत " असें मला कोणींसे सांगितलें. मी आत त्याच्यापाशीं गेलों आणि तोंड पुढें करून हाताच्या चिन्हानें आणि तोंडानें " काय पाहिजे " म्हणून विचारलें. ते म्हणाले, " नारायणराव, तुमचा अज्ञेयवाद खोटा.

मी ब्रह्याशीं तादात्म्य पावलों आहें, एकजीव झालो आहें; समरस झालों आहें." हा वायूचा झटका आहे हे मीं ओळखलें आणि म्हटलें "बरं, उद्या बोलूं आपण. आता पडा." "नाहीं, नाहीं, पडायचं काय म्हणून? मी ब्रह्मप्रवाहाबरोबर हंसासारखा वाहत आहें, सतारीच्या तारांप्रमाणें सृष्टीच्या ताराशीं माझ्या ध्वनीचा मिलाफ झाला आहे." "बरं, बरं. सगळं चांगलं आहे. पण आता निजा." मी कठोर आवाजानें म्हटलें.

"मी तुमच ऐकणार नाहीं. मला वायु झाला आहे असं तुम्हांला वाटतं. सरलेनें सांगितलं तर मी निजेन." असं म्हणून त्यांनीं सरलेकडे पाहिलें आणि ती त्याचेजवळ जाऊन "निजाव आता जरा. झोंप आली म्हणजे बरं वाटेल" असें म्हणाली, तेव्हां त्यांना काव्याचा क्षणभर झटका आला आणि ते बडबडूं लागले.

"सरला असे सरला। ऐशी पत्नी विरला॥
सरला माझी माता। सरला माझा पिता॥
सरला माझा गुरु। सरला माझा—

यमक आठवत नाहीं, काय करावं! आतापर्यंत कधीं काव्य केलं नाहीं, आता कुठलं येणार?"

"आता अगदीं गप्प बसाव" सरला आता कठोर आवाजानें म्हणाली. त्याबरोबर स्वारी एकदम थांबली. क्षणार्धांत पुन्हां बडबडूं लागले—"मौनं सर्वार्थसाधनम्। आता अगदीं गप्प बसतों. बोलायचं आहे काय? आणि बोलणार कसं? यतो वाचो निवर्तन्ते......"

—अशी आणि याहून विलक्षण आणि विसंगत बडबड कांहीं वेळ झाल्यावर थकवा येऊन विनायकराव निजले. आम्ही तेथेंच बसून राहिलों होतों. घटकाभरानें त्यानीं सरलेला खुणेनें जवळ बोलाविलें आणि तिच्या कानात खोल आवाजानें "मुलींकरितां–मोफत–शाळा–काढ–" असं कायसंसं पुटपुटले आणि पाचएक मिनिटें गुंगींतली घशाची घरघर चालून एकदोन उचक्या येऊन जें व्हायचं तें झालं!

नारायण पाठक

———

[६०] देशभक्त मेला, शाळेला सुटी

पुणें,
ता. १६--९-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे, मुक्काम सुरत, यास नारायणराव पाठक, हल्लीं मुक्काम पुणें, याचा नमस्कार वि. वि.

जरुरीच्या कामाकरितां आपण सुरतेस गेल्याचें येथें आल्यावर कळलें, म्हणून आपला तेथला पत्ता विचारून घेऊन त्या पत्त्यावर पत्र धाडीत आहें. आता पाचबावडी येथील शेवटल्या दिवसाचीच हकीकत राहिली आहे !

सरलेनें तिसऱ्या दिवशींच कागदपत्रें भांडींकुंडी यांची आवराआवर धीरोदात्तपणें केली आणि उद्या पहांटे ५ वाजतां निघणाऱ्या मोटारलॉरीनें पुण्यास जाण्याचा आपला निश्चय झाल्याचें सांगितलें. रदबदलीदाखल बोलण्याला त्यांनीं अवकाशच कांहीं ठेवला नाहीं, इतका त्यांचा आवाज निर्धाराचा होता. ' एका स्पेशल मोटारीनें आपण सर्व जण जाऊं ' अशी उपसूचना मात्र आम्ही करूं शकलों आणि सरलाबाईनीं ती मान्य केली.

डॉक्टर—वैद्य, औषध—पाणी, दूधवाला, वाणी वगैरेंचीं बिलें आपण देऊन ठेविलेल्या पैशातून देऊन टाकलीं होतीं तेव्हां मागें कांहीं ओढ नव्हती आणि आम्ही पहांटेस ४-४॥ वाजतां स्पेशल मोटार आली तींत ५ वाजतां बसलों. जाताना कोणाच्या तोंडून कांहींहि शब्द निघत नव्हता; निघाला असता तरी मोटारीच्या आवाजामुळें तो स्पष्टपणें ऐकूं आला नसता. पेट्रोलची का कसलीशी घाण येतच होती आणि प्रत्येकाचीं मनें तर दुःखमग्न. शिवाय प्रत्येकाला कांहींतरी बोलावें अशी इच्छा जरी होती तरी अशा वेळीं भलताच शब्द तोंडून जाऊं नये म्हणून प्रत्येक जण ओंठावर आलेले शब्द गिळीत होता. "आज फार थंडी नाहीं" "मोटार फार जोरांत चालली आहे." यापलीकडे कोणी कांहीं बोललेंच नाहीं. सृष्टीला आमच्या दुःखाची किंवा संकोचाची जाणीव होती असें दिसलें नाहीं; कारण कोंबड्यांचें आरवणें, कावळ्यांची कावकाव, कुत्र्यांचें भुंकणें, पूर्वीसारखेंच चाललें होतें. आमाळांत आज ढग कांहीं अधिक

आले नाहींत, सूर्य वेळच्यावेळीं उगवला, उजेड नेहमींसारखाच क्षणाक्षणाला अधिक अधिक स्पष्ट होऊं लागला. उष्णता रोजच्याप्रमाणेंच हळूहळू वाढूं लागली आणि विनायकराव भोळयांसारखा महात्मा मृत्युवश झाला याची जणु कांहीं दखलगिरीच नाहीं अशा भावनेनें गाढवें, गुरेंढोरें, बैलगाडीवाले, मोटारवाले, भाजीविक्ये, दूधविक्ये वगैरे लोकाचे व्यवहार चालूं झाले. आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्ही पिंपळगावला आलों आणि मोटारवाल्यानें एका चहाकॉफीच्या ब्राह्मणी दुकानासमोर गाडी थांबविली आणि तो दुकानात शिरला. चहा पिण्याची सगळयाना इच्छा उत्पन्न झाली, पण संकोचामुळें कोणी कांहीं बोलेना. मीं धीर करून जणुं कांहीं हवेंतच म्हटलें, कोणाला चहा घ्यायचा आहे का? पण कोणीच कांहीं बोलेना, अखेर मी निलाजऱ्या माणसाचें सोंग आणून म्हटलें कीं, "मला थकल्यासारखं झालं आहे. मी चहा पितों बाबा." तरी देखील कोणी कांहीं मोटारींतून उठेना. तेव्हां सरलेनेंच चाणाक्षपणें सगळी परिस्थिति ओळखून निश्चयाच्या स्वरानें म्हटलें "नारायणराव, मला पण पाहिजे चहा. तुम्ही आणि मी पिऊं या." असें म्हणून ती खरोखरच उठली आणि मोटारींतून उतरून दुकानांत जाऊं लागली. तिच्या पाठोपाठ दुसरी मंडळीहि गेली. दुकानांत चहा घेणार इतक्यात तिच्या मनात कल्पना आली असावी कीं, आपण या आसपासच्या खेड्यात कांहीं जणांना तरी अस्पृश्यासारखे वाटतों, तेव्हां दुकानांत शिरलों असतां अपमान व्हायचा आणि इतरांना चहा मिळावयाचा नाहीं. हा विचार आल्याबरोबर ती लगेच मोटारींत चढली आणि तेथेंच तोंड धुण्याकरिता पाणी मागून घेतलें आणि चहाचा घोटच घेतला; कारण बशींतला चहा निवाला होता या निमित्तानें, त्यांनीं बशींतला चहा फेंकून दिला आणि कपांतल्या चहाचा घोट घेतला असेल नसेल तोंच हुंदका येऊन सगळा चहा मोटारींत सांडला! हें मींच तेवढें पाहिलें, इतराना दुकानात गेल्यामुळें हा प्रकार दिसला नाहीं. हा प्रकार पाहिल्यावर माझ्या डोळयातहि अश्रु आले, पण दुकानांत गेलेली मंडळी बोलावूं लागली तेव्हां मन घट्ट करून मीहि दुकानांत गेलों आणि आधींच बेचव आणि कडवट असलेला चहा कडू तोंड करून घेतला.

मोटारींत येऊन बसल्यावर त्या गावीं एका देशभक्तानें चालविलेल
एका राष्ट्रीय शाळेंतल्या प्राथमिक वर्गांतलीं गांधीटोपी घातलेलीं लह
मुलें दिसलीं. तीं शाळेंतून परत येत असावींत; कारण "ए गोप्य
शाळेकडे कशाला चाललास? आज शाळेला सुट्टी आहे" असें त्यापै
एकजण म्हणाला. "कसली रे सुट्टी?" असें गोप्यानें विचारल्या
"कुणी काळे का भोळे देशभक्त मेले अशी बातमी आली आहे. अ
आज सुट्टी आहे; चल आपण विटी-दांडू खेळूं या." असें तो म्हणा
आणि गोप्याला घरीकडे ओढूं लागला.

मोटारींत बसलेले जे आम्ही त्यांना हा संवाद ऐकून काय वाट
असेल? आणि सरलेला काय वाटलें असेल? कोण कसें सांगणार? ति
पदरानें तोंड झाकून घेतलें आणि आंतल्या आंत ती हुंदके देऊं लाग
एवढें मात्र मला ठाऊक आहे.

पुढील प्रवासात विशेष कांहीं घडलें नाहीं.

आम्ही पुण्यास घरीं वेळेवर पोंचलों. तेथें आप्पांची गाठ पडल्या
त्यांना आणि सरलेला, इंदुताईना, मला आणि इतरांना काय झालें अ
हें विस्तारानें मी सांगत नाहीं. पहिल्यानें जो आकांत झाला तो ओसरल्य
वर शोक गिळून टाकण्याचा सगळ्यांचा धीराचा प्रयत्न चालला अस
देखील जे दुःखावेग, जें मुळुंमुळुं रडणें, जें डोळे पुसणें, जो दुसऱ्याच
समाधानाचा अश्रुयुक्त प्रयत्न, जो ओढूनताणून केलेला वेदान्तोपदेश झाल
त्याचें वर्णन करणें माझ्या शक्तीच्या पलीकडचें आहे आणि स्वभावाच
विरुद्धहि आहे.

आप्पाची कंबरच खचलेली आहे. म्हातारपणीं हा फारच मोठा आघ
झाला. त्यातून निभावून जाणें कठीण दिसतें.

सरलेनें बाह्यतः तरी शोक गिळलेला दिसतो. ती घरांतलें काम व
लागली आहे आणि लोकांनाच उपदेशाच्या गोष्टी सांगूं पहाते. पण आंत
दुःख कसें लपणार? आणि हे प्रयत्न कितीसे सफल होणार!

"माझ्याबद्दल शोक करूं नका; मी शिक्षकीण होऊन जनसेवेचें त्य

व्रत पुढें चालवीन " असें मधून मधून सरला डोळे पुशीत आणि हुंदके देत म्हणत होती. पण या बोलण्याला आज विशेष महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं. त्यांच्या मनाची ठेवण मात्र यावरून चांगली दिसून येते. कळावें.

आपला
[नार]ायण पाठक

[६१]

पुणें,
३१-१-३४.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यास माऊ काळे याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

पहिल्या प्रथम मला आज अशी एक गोष्ट लिहावयाची आहे कीं, एकंदर परिस्थितीचा आमच्या सौभाग्यवतीवर असा कांहीं परिणाम झाला आहे कीं, ती माझ्याशीं फारच नम्रतेनें वागते, आणि माझें मन लहानशा बाबतींतहि दुखवूं इच्छीत नाहीं. अप्पाची सेवा करण्यात आणि त्याच्या हरतऱ्हेच्या खस्ता खाण्यांत तिला आनंदच वाटतो ! सरले-बद्दल तर तिला बहिणीप्रमाणेंच प्रेम वाटूं लागलें आहे. आपल्या कला-नैपुण्याचा उपयोग इतरांना व्हावा म्हणून ती येथील एका शिक्षणसंस्थेंत गायन-शिक्षिकेचें काम स्वयंसेविका म्हणून करूं लागली आहे. सौ. बद्दलची माझी वृत्ति निवळली होतीच. पण मनांत थोडेंसें जें शल्य होतें तें बिन्दुमाधव म्हस्कराच्या आत्मकथनपर पत्रानें पार निघून गेलें. आता आमचीं मनें अत्यंत शुद्ध झालीं आहेत. दुःखांत सुख एवढेंच.

सरलेला 'तू इथेंच राहून जनसेवा कर' असें मीं आणि सौभाग्य-वतीनें परोपरीनें आग्रहपूर्वक सांगितलें, पण ती पांचबावडीसच पुनः जाऊन पतीचें शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य चालू ठेवणार आहे. विनायक-रावाच्या पुण्यस्मरणार्थ मीं व सौभाग्यवती यानीं तिच्या स्वाधीन २५०००

रुपये केले आहेत, व पांचबावडीस 'विनायक-समाज-सेवा-संस्था' काढण्यास तिला सांगितलें आहे. तेथें गुंडापासून उपद्रव होऊं नये म्हणून संस्थेच्या मालकीची एक शाळेकरिता इमारत व एक राहण्या-करिता घर मी बांधून देणार आहें. तिच्याबरोबर दोन पोक्त अशा ट्रेन्ड बाया, एक गोपाळराव देवधर यांनीं शिफारस केलेली आणि एक प्रो. अण्णासाहेब कर्वे यांनीं शिफारस केलेली, अशा जाणार आहेत. शिवाय एक ट्रेन्ड मिडवाइफ, देवधरांच्या संस्थेकडून मिळेल असें वाटतें. त्याची सोबत आणि संगति सरलेला फायदेशीर होईल. तिच्याबरोबर एक १० वर्षांची मुलगी अगदीं अनाथ असलेली जाणार आहे. चिंगीहि कांहीं दिवस जाऊन राहणार आहे."

सरलेची एकदर वृत्ति आणि तिची कर्तृत्वशक्ति पाहून आनंद होतो. लौकिकदृष्ट्या पाहिलें तर तिचें जीवित दुःखमयच गेलें व पुढेंहि तें तसेंच राहणार आहे. पण लौकिकदृष्टीहून उच्चतर अशी एक दृष्टि आहे. लौकिकदृष्ट्या ध्येयें म्हणजे दुःखें; पण या दुःखातच उच्च व सात्त्विक आनंद भरलेला आहे, हें मार्मिकाना समजतें. (म्हणजे तुम्ही आणि मी मार्मिक ठरलोंच !)

भाऊ काळे

